

ЛЕКЦІЯ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План:

1. Місце історичної географії в системі наук, предмет її дослідження.
2. Напрями історичної географії.
3. Періодизація в історичній географії.

1. Місце історичної географії в системі наук, предмет її дослідження

Історична географія перебуває на стику історії та географії, утворюючи своєрідний „місток” між ними. На початковому етапі розвитку науки історик і географ нерідко суміщались в одній особі. В нашу епоху фахівці в області історичної географії є за освітою або істориками, або географами, що знаходять певне вираження в їх наукових підходах.

В історичній науці історичній географії звичайно відводиться роль допоміжної дисципліни. В системі географічних наук історичну географію зазвичай відносять до *суміжних дисциплін*, що сформувалися на стику географії та історії. Певним чином це принижує роль саме географічної науки, знижує загальний рівень географічної культури людей.

В нашу епоху суміжні науки розвиваються, як правило, особливо швидко. Але про історичну географію цього сказати не можна: за кількістю фахівців і публікацій вона дуже відстає від більшості інших суміжних дисциплін. Навіть не сформовано ще загальноприйняте визначення даної науки.

Історична географія – традиційний напрям географічної науки, орієнтований на дослідження стану і змін природи, людини і суспільства. Він бере початок від праць П. Клювера (1580 – 1622 рр.). Історична географія набула розквіту у ХІХ – першій половині ХХ ст. завдяки працям К. Ріттера, А. Геттнера, Г. Марша, Ф. Ратцеля, С. Рудницького, Л. Берга, І. Крип’якевича, В. Кубійовича та інших вчених.

Однією з перших фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню об’єкта, сутності і завдань історичної географії, її місця в системі наук про Землю, була стаття академіка ВУАН С. Рудницького «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання (1927 р.).

Пік розвитку історичної географії в Україні припав на 60 – 80-ті роки ХХ ст. До визначних фахівців у галузі історичної географії з-поміж географів належать І.А. Вітвер, Л.І. Іоф, В.С. Жекулін; серед істориків – В.К. Яцунський, етнологів – Л.М. Гумільов.

Активізація історико-географічних досліджень в Україні, розширення їх спектру, поглиблення змісту відбувається у другій половині 90-х рр. та на початку ХХІ ст.

В „Географічному енциклопедичному словнику” (1988 р.) зазначено: «Історична географія досліджує географію і географічні проблеми минулих епох» (мається на увазі історичне минуле, оскільки доісторичне досліджує палеогеографія).

Предмет дослідження історичної географії – географічні особливості природи, населення і господарства минулих епох. Виходячи з цього, історична географія тісно пов’язана з географічними науками (природничою та суспільною географією, екологією), історією, антропологією, етнологією, етнографією, економічною історією та іншими науками.

До історичної географії тісно прилягають такі дисципліни, як *історія географічних ідей* та *історія географічних відкриттів*, яка займається вивченням історичного процесу дослідження Землі.

2. Напрями історичної географії

В історичній географії виділяють такі головні напрями досліджень:

1. Історична фізична географія (історичне землезнавство), яка вивчає розвиток і зміни географічного середовища за історичний час.
2. Історична політична географія – вивчає політичну карту, кордони держав і державний устрій минулих епох.
3. Історична географія населення – вивчає демографічні, етнічні, релігійні особливості, розміщення і міграції населення на різних етапах історичного розвитку.
4. Історична соціальна географія – вивчає соціальний склад суспільства, взаємовідносини різних верств суспільства і класів, зміну суспільних формацій протягом історичного минулого.
5. Історична економічна географія – вивчає послідовний хід розвитку виробництва в цілому та окремих його галузей, зміни в їх просторовій структурі.
6. Історична культурна географія – вивчає історико-географічні аспекти розвитку матеріальної і духовної культури.
7. Історична географія взаємодії суспільства і природи – вивчає зв’язки між соціально-економічним розвитком і навколишнім природним середовищем та їх вплив на формування антропогенних ландшафтів різних типів.
8. Історико-географічне країнознавство – вивчає вищезазначені питання в розрізі окремих країн.

3. Періодизація в історичній географії

В колишньому СРСР переважав *формаційний підхід* до історичної періодизації. Він впливав із марксистського вчення про історичну послідовність розвитку «по вертикалі» рабовласницької, феодальної, капіталістичної, соціалістичної, комуністичної суспільно-економічних формацій, яким передували трива-

лий доісторичний період (первіснообщинний лад). Однак дана формаційна модель, розроблена прикладі Європи, не спрацьовувала на ґрунті інших регіонів світу.

На Заході завжди переважав *цивілізаційний підхід* до історичної періодизації, який в останні роки прийшов на зміну формаційному і в історії та історичній географії України, Росії. Його ключовим поняттям є «*цивілізація*» як певна культурна цілісність, що увібрала в себе певні поняття про розвиток людської особистості, про громадянське суспільство, прогрес науки і виробництва, про зростання добробуту людей.

На основі поєднання цих двох підходів можна провести таку періодизацію в історичній географії:

1. Стародавній світ, що охоплює доісторичний період (за О. Шпенглером – варварство) та історичний період до V ст. (падіння Римської імперії).
2. Середні віки (V – XV ст.).
3. Великі географічні відкриття (кінець XV – середина XVII ст.).
4. Новий час (середина XVII – початок XX ст. до Першої світової війни).
5. Новітній час (після Першої світової війни).

Контрольні запитання:

1. Що є предметом дослідження історичної географії?
2. Яке місце займає історична географія в системі наук?
3. З якими науками пов'язана історична географія?
4. В чому полягає відмінність предмета дослідження історії географії та історичної географії?
5. Назвіть головні напрями історико-географічних досліджень та відповідні їм складові історичної географії.
6. Охарактеризуйте підходи до періодизації в історичній географії.

Література:

1. Круль В.П. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України. – Чернівці, 2006.
2. Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.
3. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003.

ЛЕКЦІЯ 2.
**ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ
АНТРОПОГЕНЕЗУ, ЗАСЕЛЕННЯ ЗЕМЛІ ЛЮДИНОЮ**

План:

1. Походження людини (антропогенез).
2. Гірські ландшафти в еволюції людини.
3. Заселення материків.

1. Походження людини (антропогенез)

В науці існує дві основні теорії щодо географічних ареалів походження людини – теорія моноцентризму та поліцентризму. Згідно з теорією *моноцентризму*, праатьківщиною людини був один регіон – *Східна Африка*. В Кенії, в Олдувайській ущелині, що розміщена в зоні Великого Африканського рифта, знайдені рештки первісної людиномавпи – *австралопітека*, датовані віком близько 2,5 млн. років. Становлення первісних людей відбувалось головним чином у зоні трав'янистих саван. Аридизація клімату на Африканському континенті призвела до зменшення площ лісів і наступу на них саван. Нові природні умови стимулювали перехід австралопітеків до прямоходіння, значне місце в їх раціоні посіла м'ясна їжа, виникла потреба в полюванні. Внаслідок цих змін з'явилась нова еволюційна гілка – найдавніші люди (*архантропи*) – «людина вміла» (*Homo habilis*).

Існує також гіпотеза, що еволюція гомінідів відбувалась під впливом різкого підвищення рівня радіації в області Східноафриканського рифту, де в той час мали місце великі розломи земної кори і часті виверження вулканів. Це могло викликати мутації в людиноподібних мавп і призвести до появи нового виду – людей. Однак сучасні дослідження доводять, що дія радіації призводить до появи нежиттєздатного організму.

Прихильники теорії *поліцентризму* вважають, що існувало декілька ареалів походження людини, зокрема Африка і Південна Азія.

Близько 1 млн. р. тому з'являються найдавніші люди, віднесені до виду *Homo erectus* – «людина прямоходяча». Цей вид включав східноафриканських архантропів, атлантропів (Північна Африка), пітекантропів Індонезії, синантропів Китаю та ін.

Приблизно 250 – 300 тис. р. тому на історичну арену вийшли й широко розселилися в різних регіонах Старого Світу *палеоантропи* (давні люди). До них належить і *неандерталець*, що жив 150 – 35 тис. р. тому. Більшість учених розглядають неандертальця як підвид виду *Homo sapiens* – «людина розумна». Неандерталець є проміжною «ланкою» між архантропами і неоантропами (сучасні люди – *кроманьйонці*), які з'явилися 35 – 40 тис. р. тому.

Вченими-антропологами не знайдено доказів полювання австралопітеків

та пітекантропів на великих тварин в період раннього палеоліту. Фізичні можливості та примітивність перших знарядь праці первісних людей навряд чи могли забезпечити успішне полювання на великих тварин. Людину створила не праця [Ф. Енгельс], а природний відбір. Первісні люди були *падальщиками*, поїдаючи трупи тварин. Головним харчовим продуктом міг бути головний мозок, який менше вживали в їжу тварини-м'ясоїди. Для розбивання кісток черепа використовували каміння. Первісні люди змушені були переносити камені до кісток загиблих тварин або кістки до каміння, що могло *розвивати кисті рук та прямоходіння*. Існує гіпотеза, щоживання в їжу поживних речовин головного мозку (білок) могло створювати передумови для розвитку мозку самих людей.

2. Гірські ландшафти в еволюції людини

Російський географ Д. Анучин [1922 р.] вважав, що різке здіймання гір Азії в четвертинному періоді призвело до зменшення площі лісів. Людиноподібні мавпи спускаються з дерев і переходять до наземного способу життя. Оскільки рослинної їжі стає менше, вони змушені були перейти до добування м'ясної їжі примітивними знаряддями праці – *полювання*.

Гори були каталізатором еволюції. На доказ цієї тези можна навести такі твердження. В горах більше виражені радіаційні, магнітні та інші фізичні, а також геохімічні аномалії, інтенсивніша дія космічних факторів. Це посилює мутагенез та біохімічну еволюцію організмів. Акустика сприяє виникненню *мови* (відлуння). Розчленований рельєф покращує *захист* від хижаків, повеней, полегшує *полювання*, оскільки тварини є обмеженими в русі. Контрастність природних умов в горах зумовлює різноманітність рослинного та тваринного світу на відносно невеликих територіях, що *урізноманітнює здобич* при полюванні та збиранні. Вулкани при виверженнях могли підтримувати *вогонь*. В горах первісні люди могли знайти *матеріали* для виготовлення знарядь праці: кремій, обсидіан, нефрит. Гори були джерелом самородних металів (у верхів'ях р. Тигр знайдені мідні вироби, датовані 9200 – 8750 р. до н.е.). Велич гірської природи розвиває уяву, сприяє *духовному розвитку людини*, надихає на *творчість*. В результаті у багатьох сучасних народів поширений культ гір: Олімп, Сінай, Арарат, Фудзіяма. Можливо, з культом гір пов'язане будівництво пірамід, курганів, храмів.

3. Заселення материків

Перші ареали виникнення первісних людей знаходились у межах екваторіального пояса Африки та Азії. Звідси почалося розселення первісних людей по Землі. З африканських саван *архантропи* близько 1 млн. р. тому просунулись на північ і південь, заселивши весь континент.

Їх нащадки *палеоантропи* розселилися вже на більшій території Європи.

В Азії пітекантропи і синантропи поширилися в межах Зондських островів, на території Індії, Китаю.

Неандертальці жили 150 – 35 тис. р. тому, у першій половині останньої льодовикової епохи – Валдайського (Вюрмського) зледеніння, в період раннього палеоліту. У 1856 р. в долині *р. Неандер* в Німеччині знайдені скелети неандертальців. Залишки неандертальців знайдені також в Середній Азії, Криму. Неандертальці заселяли Африку та Євразію. Вони зникли в другий період останнього (Валдайського) зледеніння близько 35 тис. р. тому. Причина їх зникнення до кінця не зрозуміла. Можливо, вони не витримали конкуренції з більш розвинутими *кроманьйонцями*, які з'явилися 40 тис. р. тому. Існує гіпотеза, що до цього часу зберігаються окремі особини неандертальців, які були витіснені у важкодоступні райони з екстремальними умовами проживання: високогір'я Гімалаїв, Сибір і Далекий Схід, Кордильєри. Це так звана «Снігова людина», сліди якої помічали у названих вище регіонах. Однак залишається нез'ясованим питання, як ці істоти (якщо вони справді існують?) зберігають популяцію, адже їх кількість має бути досить значною. Але тоді їх сліди зустрічалися б частіше.

Кроманьйонці з'явилися на Землі близько 40 тис. р. тому. Їх скелети знайдені вперше у гроті поблизу *м. Кроманьйон* на півдні Франції. Також є знахідки в Африці, Азії, Америці, Австралії. За зовнішніми ознаками і рівнем розвитку головного мозку кроманьйонці не відрізняються від сучасних людей. Вони не є продовженням еволюційної гілки неандертальців. Їх поява на Землі є питанням, не розв'язаним наукою до кінця. Перші кроманьйонці і останні неандертальці жили в один час – на початку другого періоду Валдайського зледеніння. Кроманьйонці виступили конкурентами неандертальців і перемогли у боротьбі за виживання.

Цікаве дослідження міграцій і розселення первісних людей провів російський офтальмолог *Е.Р. Мулдашев* [1999 р.]. За офтальмологічними геометричними показниками очей різних етносів він виявив, що середньостатистичні показники мають *тибетці*. Можливо, саме Тибет був прабатьківщиною людей. Е.Р. Мулдашев визначив імовірні шляхи міграції людей на основі подібності офтальмологічних показників сусідніх народів:

А: Тибет – Алтай – Сибір – Америка – Нова Зеландія.

В: Тибет – Південно-Східна Азія – Індонезія – Австралія.

С: Тибет – Афганістан – Близький Схід – Ефіопське нагір'я – Африка.

Д: Тибет – Тянь-Шань – Кавказ – Європа – Ісландія.

Стосовно заселення *Америци* в науці існувало дві точки зору: 1) її населення є автохтонним (корінним); 2) її населення є прийшлим з Азії. Нині доведено другу точку зору, оскільки в Америці не знайдено решток людиноподібних мавп, архантропів та палеоантропів, а за антропологічним типом корінне населення Америки (ескімоси, алеути, індіанці) близьке до монголоїдів Азії.

Друга половина Валдайського зледеніння, яка почалась 40 тис. р. тому,

сприяла розселенню людей по Землі. Рівень Світового океану знизився приблизно на 100 м, і Британські, Японські, Зондські острови були частиною континенту, Північно-Східна Азія та Північно-Західна Америка сполучались перешийком (сучасна Берингова протока). Ці умови та перерозподіл природних зон дали можливість людям перейти з Азії до Північної Америки (Аляски). Це відбулося 30 – 40 тис. р. тому (за іншими даними – 12 – 15 тис. р. тому). В Америці відбулося збагачення видів тваринного світу після переходу з Євразії вівцебика, сайги. В подальшому люди просувалися до Каліфорнії, а потім до Панамського перешийку. До кінця палеоліту (10 тис. р. до н.е.) люди дістались до Вогняної Землі. На цьому шляху вони подолали гірські хребти, річки, лісові масиви, пустелі.

Існують й інші гіпотези заселення Америки, які підтверджуються останніми археологічними даними. Меланезійці і полінезійці могли потрапити до Америки через Тихий океан, що доводив норвезький етнограф і мандрівник Т. Хейєрдал, подолавши Тихий океан на плоту «Кон-Тікі».

Після відкриття *Австралії* вважалося, що місцеві аборигени є автохтонними жителями. Однак у ХХ ст. було доведено, що в Австралії ніколи не було людиноподібних мавп, не знайдено решток архантропів і палеоантропів. Люди вперше потрапили сюди з Південно-Східної Азії 35 – 40 тис. р. тому. Острови Малайського і Зондського архіпелагів сполучали тоді Азію з Австралією, оскільки рівень Світового океану був нижчим в умовах зледеніння.

Заселення *Океанії* також відбувалося в цей період. Частина населення Південно-Східної Азії під тиском інших племен з півночі перемістилась спочатку в Меланезію, а потім у Полінезію і Мікронезію.

Щодо заселення території України, археологами встановлено, що між Прутом і Сіверським Дінцем, Чернігівським Поліссям і Кримом існувало близько 400 пізньопалеолітичних стоянок. Якщо в середньому на кожній стоянці проживало по 50 осіб, то загальна кількість населення в межах сучасної України становила близько 20 тис. осіб.

Післяльодовиковий період наступив 10 тис. р. до н.е. До кінця палеоліту (10 тис. р. до н.е.) майже весь суходіл Землі був заселений людиною. Людина розселилася від екватора до полярних широт та високогір'їв на всіх материках, крім Антарктиди. Жоден біологічний вид на Землі не мав і не має такого поширення по території Землі.

Що дало можливість людям заселити майже всі материки?

1) Зміна природних умов: внаслідок зледеніння знизився рівень Світового океану, і між материками утворились сухопутні переходи (Азія – Північна Америка, Азія – Австралія). Материкове зледеніння змушувало людей мігрувати у райони з більш сприятливими кліматичними умовами.

2) Унікальна здатність людини пристосовуватись до умов навколишнього середовища.

3) Конкурентна боротьба за виживання між окремими племенами призводить до того, що більш розвинуті з них заселяють території з найбільш сприятливими природними умовами, а менш розвинуті змушені переміщуватись у важкодоступні райони – ліси, гори, пустелі.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте еволюційну гілку людини.
2. Які існують теорії стосовно географічних ареалів походження людини?
3. Розкрийте роль природних умов у процесі антропогенезу.
4. Які були причини міграцій первісних людей?
5. Назвіть імовірні напрями міграцій первісних людей.
6. Як відбувалося заселення Америки та Австралії?
7. Що дозволило первісним людям заселити майже всі материки?

Література:

1. Голубчиков Ю.Н. География человека. – М., 2003.
2. Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.
3. Нестурх М.Ф. Происхождение человека. – М.: Наука, 1970.
4. Сегеда С. Основи антропології: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995.

ЛЕКЦІЯ 3.

ПОХОДЖЕННЯ І ГЕОГРАФІЯ ЛЮДСЬКИХ РАС

План:

1. Поняття «раси», їх походження, центри формування.
2. Класифікації рас.
3. Європеїдна раса.
4. Монголоїдна раса.
5. Негроїдна раса.
6. Австралоїдна раса.
7. Контактні раси.

1. Поняття «раси», їх походження, центри формування

Раси – біологічно стійкі та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються спільними спадковими морфологічними і фізіологічними ознаками і пов'язані спільністю походження.

Наука, що вивчає фізичні типи людей, називається *антропологія*.

Походження терміна «раса» точно не встановлено. Можливо, він походить від арабського *ras* – корінь, початок. Інша версія – від італійського *razza* –

плем'я. У нинішньому розумінні слово *razza* вперше вжито в 1684 р. французьким вченим *Франсуа Берньє*.

Поділ і групування людей за зовнішніми та деякими внутрішніми ознаками називається *расовою класифікацією*. При виділенні рас особливо враховують *зовнішні антропологічні відмінності* (фізичні, тілесні) – колір шкіри, волосся, колір і форму очей, форму носа, зріст і пропорції тіла, довжину і ширину черепа, волосатість тіла та ін.

При групуванні людей у раси використовують і *внутрішні расові показники* – групу крові, узори пальців, зубні випуклості та ін. Нині при вивченні расових відмінностей все частіше використовують висновки *генетики*, зокрема *антропогенетики* – науки про закони спадковості і мінливості людини.

Всі расові відмінності мають груповий характер. Вони є спадкові, передаються від батьків до дітей протягом багатьох поколінь. Сучасна антропологія зводить формування расових ознак до трьох *основних факторів*: пристосування до природно-географічних умов, відносної ізоляції та змішання расових ознак. Їх формування відбувалось у процесі антропогенезу і етногенезу.

Необхідними умовами, щоб зовнішні фізичні ознаки людей могли вважатися расовими, є *спадковий характер і наявність географічного ареалу поширення*. Отже, раси є внутрішньовидовими категоріями біологічного виду *Homo sapiens*.

Проблема формування рас (*расогенез*) пов'язана як з природно-географічним простором, так і з історичним часом. В теорії сучасного расогенезу склалися два напрямки – *поліцентризм і моноцентризм*.

Прихильники *поліцентризму* вважають, що формування расових ознак відбувалось понад 1 млн. р. у кількох центрах Європи, Африки та Азії. Расові ознаки були притаманні ще різним видам архантропів (китайських, яванських, африканських, європейських). Кожна із сучасних рас походить від різних видів найдавніших людей, тобто було декілька самостійних ліній формування сучасних рас.

Прихильники *моноцентризму* вважають, що процес расогенезу відбувався вже в сучасних людей (кроманьйонці, *Homo sapiens*) 40 – 18 тис. р. тому в регіоні Середземномор'я з прилеглими регіонами Південної і Східної Африки та Західної Азії. Тобто всі сучасні раси походять від одного виду людей.

Припускають також, що в часи пізнього палеоліту існували два центри расоутворення – східний (Східна і Південно-Східна Азія) і західний (Північно-Східна Африка, Південно-Західна Азія і Південна Європа). Згодом різні популяції людей розселилися на величезних просторах Землі і під дією основних расоутворюючих факторів сформувалася сучасна расова мозаїка людства.

2. Класифікації рас

Історія людства засвідчує, що «чистих» рас не існує, а лише виділяються великі, менші і малі групи людей з усталеними фізичними характеристиками. Залежно від рівня вияву антропологічних особливостей виділяються: великі раси, малі раси (підраси), контактні раси (перехідні і змішані), локальні раси (антропологічні типи).

В сучасній антропології використовують дві класифікації людських рас – морфологічну і популяційно-генетичну. Загальноприйнятою є *морфологічна класифікація*, яка спирається на успадковувані зовнішні ознаки. Згідно з нею, виділялися три великі раси: *європеоїдна* (євразійська), *монголоїдна* (азіатсько-американська), *негро-австралоїдна* (екваторіальна). Нині більшість дослідників поділяють екваторіальну расу на дві самостійні раси – *негроїдну* (африканську) і *австралоїдну* (океанійську), що є найбільш обґрунтованим і виправданим.

Популяційно-генетична класифікація рас спирається на вчення про групи крові, білки, будову зубів, узор на подушечках пальців рук і ніг, лінії на долонях і підошвах, смакові відчуття та інші морфологічні та фізіологічні особливості. Географічні простори виділених на цій основі рас не збігаються з ареалами поширення великих рас морфологічної класифікації. Популяційно-генетична класифікація дає можливість поставити поділ рас на генетичну основу, уточнити генетичні складові рас і навіть етносів – популяцій.

Виділяють два великі расові стовбури – *західний і східний*. Беручи за основу волосяний покрив і будову черепа, до західного стовбура відносять європеоїдну і екваторіальну (негроїдну і австралоїдну) великі раси, а до східного – монголоїдну. Виходячи з особливостей будови зубів, узорів на подушечках пальців, властивостей сиворотки крові, до західної раси (атлантико-середземноморської) включають європеоїдів і негроїдів, а до східної – монголоїдів і австралоїдів.

3. Європеоїдна раса

Європеоїдна (євразійська) велика раса охоплює майже 1/3 населення Землі. Формування раси відбувалось на території Південної, Центральної і Західної Європи, Північної Африки, Південно-Західної Азії. У зв'язку з цим для європеоїдів характерні такі досить різноманітні *морфологічні ознаки*: світлий або смуглявий колір шкіри; колір очей і волосся від світлого до темного; волосся пряме або хвилясте; порівняно сильно розвинутий волосяний покрив тіла; виразний ніс різної форми з тонкими ніздрями, з середнім чи високим переніссям; тонкі або середньої товщини губи; вузьке або середнє за шириною обличчя; середній чи високий зріст.

Після Великих географічних відкриттів європеоїдна раса широко представлена в Америці (особливо в Північній Америці), в Сибіру і на Далекому Сході, в Австралії і Південній Африці.

У зв'язку з широким ареалом формування європеїдної раси і різноманітністю морфологічних ознак виділяють 3 малі раси: північноєвропейську, середньоєвропейську, південноєвропейську.

Північноєвропейська (нордична) мала раса сформувалась у помірному поясі Європи в умовах прохолодного вологого клімату. *Морфологічні ознаки*: середній і високий зріст, світла шкіра, світле і русяве волосся, сірі і блакитні очі.

У складі малої раси виділяють дві локальні раси (антропологічні типи):

- атланти-балтійська: британці, голландці, північні німці, данці, норвежці, шведи, західні фінни, литовці, латиші;
- біломоро-балтійська: північні росіяни, карели, східні фінни, естонці.

Південноєвропейська мала раса займає територію від Гібралтарської протоки до Індії, сформувалась в умовах субтропічного і тропічного клімату. *Морфологічні ознаки*: смаглява шкіра, переважно темні очі, кучеряво-хвилясте і пряме м'яке, темне чи чорне волосся, прямий довгий ніс чи ніс з горбинкою.

Локальні раси:

- середземноморська: португальці, іспанці, південні французи, італійці, араби, бербери;
- адриатична (динарська): греки, албанці та інші етноси Балкан;
- передньоазіатська (вірменоїдна): вірмени та інші етноси Кавказу і Малої Азії;
- кавказька: грузини, азербайджанці, лезгини, абхази, талиші, цахури, удини, тати та ін.;
- каспійська: туркмени, частина азербайджанців, цахурів та ін.;
- паміро-ферганська: таджики, більшість узбеків, малочисельні етноси Паміру;
- індо-афганська: хіндустанці, пуштуни, лури, бахтіари та ін.

Середньоєвропейська мала раса займає проміжне місце між північноєвропейською і південноєвропейською малими расами. Локальні раси:

- альпійська: більшість населення Швейцарії, приальпійських районів Франції, Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини, Північної Італії;
- центральноевропейська: східні регіони Німеччини й Австрії, Угорщина, Румунія, Молдова, Польща, Правобережна і Центральна Україна, західні регіони Білорусі і Литви;
- східноєвропейська: регіони Європейської Росії, росіяни Сибіру, Далекого Сходу, Східна Україна, Центральна і Східна Білорусь.

4. Монголоїдна раса

Монголоїдна (азіатсько-американська) велика раса охоплює 1/4 населення Землі. Монголоїдні ознаки склались у степах і напівпустелях Сх. і Центральної Азії, де поширені пилові і піщані бурі, в умовах континентального клімату

з різкими добовими і сезонними перепадами температур.

Такі умови вплинули на формування певних *морфологічних ознак*: вузький розріз очей, епікантус; смаглява шкіра з жовтуватим відтінком; плескате обличчя з виступаючими вилицями; досить вузький ніс, що слабо виступає над обличчям, невисоке перенісся; темне або чорне жорстке пряме волосся; слабо розвинута борода і волосяний покрив на тілі; середня товщина губ; невисокий і середній зріст; лопатоподібні різці (до 80 – 90 % випадків); завиткові узорі на кінчиках пальців.

Монголоїдна раса поширена в Центральній, Північно-Східній, Східній і Південно-Східній Азії, в Америці (корінне населення – індіанці). В її складі виділяються 4 малі раси:

Континентальна (азіатська) мала раса має такі *морфологічні ознаки*: широке обличчя, смагляво-жовтувата шкіра, пряме чорне туге волосся, карі і чорні очі, вузький розріз очей, тонкі губи, розвинутий епікантус, слабо розвинутий волосяний покрив тіла. В її складі виділяють дві локальні раси:

- *північноазіатська*: малочисельні етноси Сибіру – евенки, ороки, окремі групи якутів і бурятів;
- *центральнаазіатська*: монголи, калмики, південні алтайці, більшість якутів і бурятів, тувинці та ін.

Тихоокеанська (східноазіатська) мала раса – корейці, північні і східні китайці, північні тибетці, ряд малочисельних етносів Південно-Східного Китаю. *Морфологічні ознаки*: смаглява жовтувата шкіра, вузькувате обличчя, вузький розріз очей, слабо виражений епікантус.

Арктична (ескімоська) мала раса – ескімоси, алеути, палеоазіатські етноси (чукчі, коряки, юкагири, нівхи, кети та ін.). *Морфологічні ознаки*: невисокий зріст, кремезна будова тіла, плоске вилицювате обличчя, вузький розріз очей, виражений епікантус, пряме туге волосся, вузький слабо виражений ніс, великі зуби, відкладання підшкірних жирів на обличчі та кінцівках.

Американська мала раса – індіанці Америки: середній зріст, смагляво-червонувата шкіра, пряме туге чорне волосся, карі або чорні очі, вузькуватий розріз очей, слабо виражений епікантус, вузьке продовгувате обличчя, виражений вузький ніс, європеїдний вираз обличчя, відсутня група крові «А».

5. Негроїдна раса

Негроїдна (африканська) велика раса охоплює менше 10 % населення Землі. Вона сформувалася в Африці на південь від Сахари, в умовах жаркого і вологого клімату з посиленою сонячною радіацією. Це сприяло появі таких морфологічних ознак: темна пігментація шкіри, товсті губи, широкі ніздрі, кучеряве волосся, слабо розвинутий волосяний покрив тіла, виступаючі щелепи.

Після Великих географічних відкриттів внаслідок работоргівлі велика кі-

лькість негрів проживає також на Американському континенті. Виділяють 3 малі раси:

Негрська – поширена в Західній і Східній Африці. *Морфологічні ознаки:* середній і високий зріст, довгі нижні кінцівки, тонкий тулуб та всі ознаки негроїдної раси.

Негрильська (центральноафриканська або пігмейська) – поширена в лісах басейну р. Конго, де проживають малочисельні етноси. *Морфологічні ознаки:* низький зріст (142 – 145 см, найвищі – 150 см), виступаючі щелепи (прогнатизм), широкий рот, нетовсті губи, загальні негроїдні риси.

Бушмено-готентотська (південноафриканська) – на півдні Африки. *Морфологічні ознаки:* малий зріст (150 – 155 см), велика кучерявість волосся, жовтуватий відтінок шкіри, пласкувате обличчя зі зморшкуватою шкірою.

6. Австралоїдна раса

Австралоїдна (океанійська) велика раса поширена у Південно-Східній і Східній Азії, в Океанії. *Морфологічні ознаки:* темна шкіра, широкий ніс, товсті губи (негроїдні риси), кучеряве хвилясте волосся, сильно розвинутий волосяний покрив тіла, виступаючі щелепи.

Через значну різноманітність расових ознак виділяють 5 малих рас:

Австралійська – племінні етноси Австралії. *Морфологічні ознаки:* середній і вище зріст, темно-коричневий відтінок шкіри, низький широкий ніс, виражені надбрівні дуги, середньої повноти губи, виступаючі щелепи, сильно виражений волосяний покрив тіла, чорне хвилясто-кучеряве волосся.

Ведоїдна – Шрі-Ланка, дравідські етноси, ряд племінних етносів Індонезії. *Морфологічні ознаки:* малий зріст (до 150 см), виражені надбрівні дуги, виступаючі щелепи, помірна ширина носа, чорне хвилясто-кучеряве волосся, слабо виражений волосяний покрив на обличчі.

Папуасько-меланезійська – Східна Індонезія, Папуа – Нова Гвінея, Меланезія. *Морфологічні ознаки:* темно-коричневий відтінок тіла, потовщені губи, виступаючі щелепи, низький зріст. У папуасів – ніс з горбинкою.

Негритоська (ісп. negro – маленький негр) – внутрішні райони о. Нова Гвінея, Андаманські острови, крайня північ Філіппін, тропіки Таїланду, семанги Малайзії. Характеризується низьким зростом: чол. – 148 см, жін. – 138 см.

Айнська – о. Хоккайдо. *Морфологічні ознаки:* проміжні риси між монголоїдами і австралоїдами, темно-світлуватий відтінок шкіри, сильно розвинутий волосяний покрив тіла, широкий ніс, пласкувате обличчя, чорне кучеряве волосся, епікантус, спади́стий лоб.

7. Контактні раси

В зонах контактів великих, малих і локальних расових типів проходили

процеси змішування антропологічних ознак, що продовжуються багато тисячоліть. До контактних рас належить 30 % населення Землі. Розрізняють *перехідні і змішані раси*, залежно від часу і глибини міжрасових контактів.

Перехідні раси склались у давні часи. Нині важко сказати, чи вони є результатом змішання двох рас, чи зберігають давні ознаки. В Європі міжрасові контакти тривають 18 – 12 тис. р., у Африці й Азії – 40 – 20 тис. р. До перехідних контактних рас належать: уральська, південносибірська, південноазіатська, полінезійсько-мікронезійська, ефіопська, південноіндійська.

Уральська (уральсько-лапоїдна) перехідна раса склалась у зоні контактів європеоїдів і монголоїдів близько 10 – 7 тис. р. до н.е. В її формуванні взяли участь елементи давніх саамів – лапоїдів, які населяли територію між Уралом і р. Єнісеєм. Нині представники уральської перехідної раси населяють територію Південно-Західного Сибіру, крайньої півночі Європейської Росії, Середнього Поволжя і Приуралля – *ханти, мансі, комі-перм'яки, марійці, удмурти, окремі групи мордвинів*.

Морфологічні ознаки: смаглява шкіра з жовтуватим відтінком, вузькуватий розріз очей, темне пряме чи хвилясте волосся, вузький кирпатий ніс добре виступає на європеоїдному обличчі.

Південносибірська (туранська) перехідна раса з перших століть н.е. формувалась між Пд Уралом і р. Єнісеєм, де проходили активні контакти між європеоїдами і монголоїдами. Представники – *казахи, киргизи*. Переважають монголоїдні ознаки: широке обличчя, короткоголовість, вузькуватий розріз очей.

Південноазіатська (малайська) перехідна раса поєднує риси монголоїдної і австралоїдної великих рас: смагляво-оливковий відтінок шкіри, низьке обличчя, відносно широкий ніс, потовщені губи, темні очі і волосся. Представники: *південні китайці, в'єти, лао, кхмери, більшість етносів Таїланду, М'янми, Індонезії, Філіппін*.

Полінезійсько-мікронезійська перехідна раса займає проміжне місце між усіма великими расами. Їй притаманні ознаки трьох великих рас: смаглява шкіра, повнуваті губи, виражений ніс середнього розміру, хвилясто-кучеряве волосся, європеоїдне, але більш масивне обличчя.

Південноіндійська (дравідська) перехідна раса є проміжною між південними європеоїдами та австралоїдами: вузьке видовжене обличчя, середньої повноти губи, помірно широкий ніс, що виділяється на обличчі, смагляво-коричнева шкіра, карі очі, чорне кучеряве волосся. Найтиповіші представники – *каннари*.

Ефіопська перехідна раса займає проміжне місце між європеоїдами і негроїдами: темна пігментація шкіри, карі і чорні очі, чорне кучеряве волосся, європеоїдне обличчя, вузькуватий ніс, середньої повноти губи, відсутній прогнатизм. Представники: *сомалійці, тиграї, архари, кураги, сідами, ороми, опари, кунани та ін*.

Змішані раси сформувались у процесі метисації як у давнину, так і в новий та новітній час. До них належать:

Східноіндонезійська змішана раса поєднує ознаки монголоїдної і австралоїдної великих рас з переважанням останніх. Представники – *малочисельні етноси Індонезії, Зондських і Молуккських островів: атони, галели, лоінанги, макасаї, ретійці та ін.*

Центральноазіатські (паміро-ферганські) змішана расові групи характеризується змішаними європеїдними ознаками з незначними монголоїдними домішками. Представники – частина *таджиків і узбеків, уйгури, салари.*

Змішані расові групи Сибіру сформувались у результаті змішування європеїдно-російських расових ознак з монголоїдними расовими ознаками малочисельних етносів Сибіру. Процес метисації тривав тут упродовж XVII – XX ст. і спричинив формування змішаних антропологічних груп *якутян, коломчан, камчаданів, марковців, затундових селян та ін.*

Змішані расові групи Східного Судану поширені у середній і верхній течії р. Ніл та на територіях африканського Міжозер'я. Вони утворилися в результаті змішування расових ознак пд. європеїдів Північної Африки з негроїдами Східної Африки. Ці расові типи об'єднують спільною назвою „нілоти”: *дінки, шіллуки, нуери, бутутси, баїруї та ін. Морфологічні ознаки:* високий зріст (середній – понад 182 см), довгі нижні кінцівки, темний колір шкіри, чорне кучеряве волосся, чорні і карі очі; вузьке обличчя, вузький виступаючий ніс, середньої повноти губи, відсутній прогнатизм.

Змішані расові групи Західного Судану склалися протягом XI – XV ст. на межі пд. європеїдів Північної Африки з негроїдами Сахари і Гвінейського узбережжя. Вони характеризуються переважанням негроїдних ознак, європеїдним овалом обличчя. Представники – *мандінги, окремі групи фульбів та волофів.*

«Кольорові» групи Південної Африки сформувалися протягом XVII – XIX ст. в результаті контактів європеїдів (бури) з південноафриканцями. Переважна більшість «кольорових» – позашлюбні нащадки бурів і негритянок. Політика сегрегації сприяла ізоляції «кольорових» і закріпленню їх змішаних расових ознак.

Змішані антропологічні типи Америки склалися у результаті змішування расових ознак індіанців, європеїдів та негроїдів після Великих географічних відкриттів (кін. XV ст.). Серед них виділяються: *метиси* – нащадки від змішаних шлюбів індіанців з європеїдами; *мулати* – негроїдів і європеїдів; *самбо* – індіанців і негроїдів.

Японський етнічний антропологічний тип – переважання східноазіатських рис з незначними домішками австралоїдних (айнських) антропологічних ознак. Відносна ізоляція островів сприяла закріпленню расових ознак на рівні японської етнічної популяції.

Мальгайський етнічний антропологічний тип є перехідним між монголоїдами і австралоїдами. Він сформувався на о. Мадагаскар в результаті змішування переселенців з Індонезії і негроїдів Східної Африки.

Контрольні запитання:

1. Що називається расами?
2. Назвіть расові відмінності людей.
3. Як класифікуються раси (морфологічна і генетична класифікації)?
4. Під впливом чого сформувалися раси?
5. Назвіть основні раси світу.
6. Охарактеризуйте основні раси світу: склад за малими расами, морфологічні ознаки, регіони поширення.
7. Як сформувалися контактні раси?
8. В чому відмінність перехідних і змішаних рас?
9. Назвіть та охарактеризуйте склад і географію перехідних та змішаних рас.

Література:

1. Алексеев В.И. Географические очаги формирования человеческих рас. – М.: Мысль, 1985. – 232 с.
2. Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.
3. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.
4. Этнография // под ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е. Маркова. – М.: Высшая школа, 1982. – 320 с.

ЛЕКЦІЯ 4.

**ВЗАЄМОДІЯ ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ НА РАННІХ
ЕТАПАХ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

План:

1. Коеволюція людини і навколишнього природного середовища в ранньому і середньому палеоліті (до 35 тис. р. тому).
2. Коеволюція людини і навколишнього природного середовища в пізньому палеоліті (35 – 10 тис. р. до н.е.) та мезоліті (10 – 8 тис. р. до н.е.).
3. Вплив людини на природу в післяльодовиковий період (голоцен).
4. Передумови переходу до виробляючого господарства.
5. Центри походження культурних рослин.
6. Поява осередків землеробства.
7. Зародження і поширення скотарства.

1. Коеволюція людини і навколишнього природного середовища в

ранньому і середньому палеоліті (до 35 тис. р. до н.е.)

На ранніх етапах існування первісних людей у їх взаємовідносинах із середовищем проживання визначальну роль відігравав *природний фактор*. Від особливостей навколишнього природного середовища повністю залежали стан, безпека і життя первісних людей. Найдавніші люди становили один з біологічних компонентів природних екосистем. На думку російського етнолога Л.М. Гумільова, палеолітична людина перебувала у стані „*гомеостазу*” (*рівноваги*) з навколишнім „*вміщуючим*” ландшафтом, входячи до біогеоценозу в якості верхньої, завершальної ланки.

Відповідно реакція первісних людей була особливо велика на критичні фази в розвитку природи. Так, становлення *палеоантропів* відбувалось в умовах, коли почалось загальне похолодання клімату Європи 700 тис. р. тому. Воно супроводжувалось циклічною зміною льодовикових і міжльодовикових епох.

Протягом палеоліту панувало *привласнювальне господарство*, що відображало низький рівень розвитку продуктивних сил. Найдавнішим видом господарської діяльності первісних людей було *збиральництво*. Люди вели стадний, напівкочовий спосіб життя, харчувалися рослинами, плодами, корінням. Щоб прогодувати себе, людина-збиральник повинна була мати кормову територію площею понад 5 км², проходити за добу 25 – 30 км.

Фізичні можливості та примітивність перших знарядь праці первісних людей навряд чи могли забезпечити успішне полювання на великих тварин. Первісні люди були *надальщиками*, поїдаючи трупи тварин. Академік *Б.Ф. Поршнев* [1974 р.] та його послідовник *Б.А. Діденко* [1999 р.] вважають, що людство не першому етапі еволюції пройшло стадію *канібалізму*. Після наступу материкового зледеніння у плейстоцені відбувалося вимирання багатьох видів тваринного світу, інші види мігрували на південь. Гомініди змушені були перейти від *труподства до канібалізму* – полювання на подібних собі, оскільки полювати на людину легше, ніж на тварин, які відзначаються більшою фізичною силою, швидкістю та витривалістю.

В ході еволюції зростали розумові здібності людини. Вдосконалювалась матеріальна культура – знаряддя праці та вогонь, що штучно добувався, розширили можливості використання ресурсів навколишнього природного середовища.

Оволодіння *вогнем* відбулося близько 60 тис. р. тому. Вогонь використовувався для приготування їжі, обігрівання житла, захисту від хижих тварин, виготовлення знарядь праці, полювання. Це дало панування людям над певною силою природи і остаточно виділило їх зі світу тварин. Тільки володіння вогнем дозволило людям заселити обширні території в помірному поясі і вижити в умовах суворого льодовикового періоду.

Виготовлення кам'яних знарядь праці вимагало великих затрат праці та терпіння. Основні матеріали: камінь, кістка, дерево. Переважали вироби з каме-

ню: ручні рубила, пізніше ножі, сокири, молотки, скребки.

Неандертальці добре пристосовувались до природних умов: використовували природні та будували примітивні житла, носили шкури тварин, виготовляли знаряддя праці з дерева, кістки, каменю, володіли вогнем. Міграції неандертальців на північ відбувались у міжльодовикові епохи, а на південь – в період наступу льодовика.

Неандертальці займалися *збиральництвом та полюванням*. Полювання зробило людей всеїдними. В полюванні простежувалась *спеціалізація* – під час розкопок на стоянках знайдені кістки певних видів тварин: мамонти або північні олені, або дикі слони, або бізони. Можливе пояснення цього – переважання одного виду тварин в тому чи іншому районі, або навички і наявні технічні засоби, які забезпечували полювання на певних видів тварин. „Виїдаючи” один харчовий пласт, переключалися на інший вид.

Неандерталець здійснював вплив на видовий склад та чисельність тварин, не прагнучи до великих перетворень природи, залишався „природною” частиною середовища – в матеріальному і духовному відношенні.

2. Коеволюція людини і навколишнього природного середовища в пізньому палеоліті (35 – 10 тис. р. до н.е.) та мезоліті (10 – 8 тис. р. до н.е.)

З появою *кроманьйонців* (*Homo sapiens*) пов'язаний новий етап розвитку взаємовідносин людини і природи. 16 – 18 тис. р. до н.е. материкове зледеніння в Євразії досягло свого максимуму, товщина льоду досягала 3 км. Внаслідок похолодання клімату фітомаса у північній півкулі скоротилась і становила 1/3 від сучасної. Південна межа багаторічної мерзлоти досягала Біскайської затоки, Каспійського моря і Північного Китаю (тундростеп).

Однак люди *вже не мігрували на південь*, а продовжували жити в суворих природних умовах, оскільки менше залежали від природи. Основні види господарської діяльності людей пізнього палеоліту: *збиральництво, полювання, рибальство*. Кам'яні знаряддя праці насаджувались на дерев'яну основу. Люди навчилися будувати житла, плести кошики, шити одяг із шкур, вживали більш різноманітну їжу.

Кінець палеоліту та мезоліт відзначаються посиленням *хижацького впливу людини на природу* – винищування тварин у більшій кількості, ніж необхідно для особистих потреб. 10 тис. р. до н.е. зникають мамонти та інші великі трав'яні їдні.

В післяльодовикову епоху відбувається переміщення природних зон на північ, поширюються лісові ландшафти, збільшується водність річок, водойм. При переході до полювання на лісових швидких тварин були винайдені лук і стріли, що значно збільшило ефективність полювання. Для рибальства почали використовувати гарпуни і сітки.

3. Вплив людини на природу в післяльодовиковий період (голоцен)

Післяльодовиковий період наступив близько 10 тис. р. до н.е. На початку неоліту (8 тис. р. до н.е.) майже весь суходіл Землі був заселений людиною. На цей період припадає *перша глобальна екологічна криза*, відзначена зникненням багатьох видів ссавців.

В *Америці* 8 – 3 тис. р. до н.е. зникають верблюди, коні, лінівці, мускусні бики, пекарі, винторогі антилопи, бізони (крім одного виду), мамонти. Причиною було винищування травоїдних, після чого зникають хижаки, не маючи кормової бази. Винищувалися найбільш доступні та цінні тварини на м'ясо, шерсть, шкіри. Також відвойовувалося людиною середовище життя тварин – випалювалися ліси, збільшувалися площі степів.

6 тис. р. до н.е., після відступу льодовика, в голоцені клімат був тепліший, ніж нині, особливо у високих широтах. Це зумовлювало зміщення природних зон на північ, зокрема лісів. Випалювання лісу викликало більше промерзання ґрунту взимку, але й більш швидке відтавання влітку. Це призводило до утворення озер та боліт, які, в свою чергу, уповільнювали літнє відтавання ґрунту, що вело до наступу багаторічної мерзлоти.

Австралійські аборигени випалювали ліси з метою збільшення площі природних пасовищ для диких тварин, які були здобиччю на полюванні. Збільшення здобичі викликало зростання кількості населення. Пірогенні ландшафти призводили до опустелювання в умовах посушливого тропічного клімату. Це примушувало населення кочувати, переходячи на інші місця. Війни, голод та хвороби виступали чинниками, що регулювали кількість населення в умовах обмеженості продуктів харчування. Ізоляція до приходу європейців в умовах деградації навколишнього середовища (випалювання лісів, опустелювання, винищування тварин) призвела до застою в суспільному розвитку аборигенів Австралії.

В *Середземномор'ї* 6 – 16 тис. р. тому росли густі ліси. Їх випалювання призвело до поширення степової рослинності та, відповідно, збільшення кількості травоїдних тварин. Це викликало розвиток ерозії, карсту. Збільшення здобичі сприяло зростанню кількості населення і, відповідно, призводило до зменшення кількості тварин.

В *Африці* на території сучасної пустелі Сахари та напівпустелі Калахарі були стоянки первісних людей. На місці сучасної пустелі були савани, плоскогір'я покриті середземноморськими лісами, витісненими льодовиком на південь. Площа озера Чад була у 8 разів більша, ніж тепер. Були поширені великі тварини. 6 тис. р. до н.е. починається опустелювання, викликане переміщенням вологих західних вітрів із Західної Африки на північ до Європи, що було пов'язано з потеплінням клімату і переміщенням поясів атмосферного тиску. Другий фактор опустелювання – антропогенний. Застосування вогню знищує

ліси, це призводить до деградації ґрунтів, зниження рівня ґрунтових вод, руху пісків. В Сахарі на зміну лісу прийшла савана, а потім пустеля.

При незмінному рівні розвитку продуктивних сил вичерпання природних ресурсів призводить до соціально-економічного регресу. Виходом із кризи може бути новий тип господарства, що базується на нових технологіях, нових можливостях використання природних ресурсів.

4. Передумови переходу до виробляючого господарства

Привласнювальне господарство палеоліту, досягнувши досконалості, призвело до збіднення навколишнього середовища біологічними ресурсами. Для переходу до виробляючого господарства створилися такі передумови:

1) *матеріальні*: більш досконалі знаряддя праці; складне за функціями господарство, що досягло досконалості у полюванні, збиранні та ін.;

2) *демографічні*: зростання кількості населення, яке необхідно забезпечити продуктами харчування. Так, за оцінками деяких авторів (Б.Ц. Урланіс, В.В. Покшишевський, С.И. Брук та ін.), 15 тис. р. до н.е. на Землі проживало близько 3 млн. осіб, 7 тис. р. – 10 млн., 5 тис. р. – 20 млн., 2 тис. р. – 50 млн. осіб.

3) *географічні та екологічні*: - Вичерпання „дарових” біологічних ресурсів, менш сприятливе природне середовище для полювання та збирання. Полювання стає ненадійним, і в пошуках здобичі племена змушені кочувати.

- Наявність рослин і тварин, потенційно придатних для виробляючого господарства;

4) *духовні*: знання, вірування, моральні норми. В племенах починає вироблятися екологічна етика: заборона знищення певних видів тварин і рослин.

Взаємодія економічних, соціальних, духовних та екологічних факторів могла призвести до докорінного перелому в експлуатації природних ресурсів – переходу до виробляючого господарства. Цей перехід отримав назву неолітична революція.

Спроба залучити сучасні дикі племена до землеробства у більшості випадків безуспішна. Причиною є достатні біологічні ресурси для збирання і полювання.

Неолітична революція дозволила збільшити біологічні ресурси.

Перехід до землеробства і скотарства відбувався *поступово* – 3 – 4 тис. р. Причинами цього є: - тривалий процес виведення сортів культурних рослин та порід домашньої худоби. Деякі вчені взагалі ставлять під сумнів можливість виведення сортів культурних рослин від їх диких „родичів”, про що свідчать сучасні безуспішні дослідження генетиків.

- Виробляюче господарство більш затратне, ніж полювання та збирання, на які люди витрачали 3 – 5 год. на день. Разом з тим продукти землеробства легше зберігати, ніж продукти полювання.

- На землеробство помітно впливали природні катаклізми (посухи, паводки) в умовах низької агротехніки.

Неолітична революція не „відмінила” полювання і збирання, а доповнила їх. Існували народи, які за характером господарства перебували між збирачами-мисливцями і землеробами-скотарями. Це так звані *збирачі урожаю*. Вони будували господарство не на випадковому, а на *планомірному збиранні* одного чи декількох видів рослин (пізній палеоліт – ранній неоліт). Ці племена переходять від кочування до заготовляння продуктів харчування про запас, дбаючи про майбутнє. Вони психологічно ставляться до рослин, як землероби: дбають про урожай рослин, зберігають запаси зерна. Такими прикладами із сучасності є хлібне дерево для аборигенів Полінезії; дикий рис для індіанців сіу і алгонкінів (Північна Америка); зерна ямсу закопують аборигени Австралії при збиранні урожаю. *Збирачі урожаю жнуть, не сіючи.* Саме вони могли бути винахідниками землеробства.

5. Центри походження культурних рослин

Російський генетик *М.І. Вавилов* виділив на Землі кілька центрів найбільш різноманітного набору сортів та різновидів культурних рослин. Ці центри різноманітності і є районами походження сортів даної культури. М.І. Вавилов виділив 7 центрів походження культурних рослин.

1. *Середземноморський* – 11 % видів культурних рослин світу: маслина, лавр, буряк, ріпа, петрушка, цибуля, часник, льон; багато кормових – конюшина, чечевиця.

2. *Південно-Західноазіатський* (Мала Азія, Кавказ, Середня Азія, Іран, Афганістан, Північно-Західна Індія) – 14 % видів культурних рослин: пшениця, жито, горох, капуста, морква, диня, гарбуз, гірчиця, виноград, плодові культури (яблуна, груша, вишня, черешня, абрикос, гранат, інжир, хурма, алича), каштан, грецький горіх, фісташка, мак, троянда.

3. *Східноазіатський* (Центральний і Східний Китай, Японія, о. Тайвань, Корея) – 20 % видів культурних рослин: соя, гаолян, просо, гречка, чай.

4. *Південноазіатський* (Індія, Індокитай, Південний Китай, острови Малайського архіпелагу) – 50 % видів культурних рослин: рис, цукрова тростина, апельсин, кокосова пальма, прянощі.

5. *Абіссінський* (Ефіопське нагір'я) – кавове дерево, особливі види пшениці і ячменю, сорго, один вид бананів, олійна рослина нута.

6. *Центральноамериканський* (Мексиканське нагір'я) – бавовник, кукурудза, какао, помідори, стручковий перець, ряд гарбузових, квасоля.

7. *Андійський* (Південноамериканський) – картопля, маніок, арахіс, ананас, тютюн, кока, хінне дерево, каучукове дерево.

Переважає більшість культурних рослин пов'язані у своєму походженні з

одним або декількома з названих географічних центрів. Це переважно гірські території. Багатий набір *культурних знаків* в районі Гіндукуш – Західні Гімалаї (м'які пшениці, зернобобові), а також у верхів'ях Нілу (Ефіопське нагір'я), біля витоків Тигру та Євфрату. З цих районів культурні злаки поширилися в інші регіони.

6. Поява осередків землеробства

Перші осередки землеробства з'явилися близько 10 – 8 тис. р. до н.е. у Південно-Східній Азії. Пізніше землеробство виникає в регіонах:

8 – 6 тис. р. до н.е. – Передня Азія та Східне Середземномор'я (палично-мотичне);

7 – 6 тис. р. до н.е. – Індокитай (тропічне гірсько-терасне);

6 – 5 тис. р. до н.е. – Іран та Середня Азія (палично-мотичне);

5 – 4 тис. р. до н.е. – долина Нілу (мотичне зрошуване);

5 – 3 тис. р. до н.е. – Індія (в долині Інду) – мотичне зрошуване;

4 – 1 тис. р. до н.е. – Індонезія (тропічне гірсько-терасне);

Китай (палично-мотичне);

Центральна Америка (підсічно-вогневе);

Перу (палично-мотичне землеробство).

За природними умовами це регіони переважно з теплим вологим кліматом (крім долини Нілу та Інду, де посушливий клімат), в рельєфі поєднуються невисокі розчленовані гори з родючими долинами. Виникнувши спочатку в передгірних і низькогірних місцевостях, землеробство пізніше стало переміщуватися в річкові долини. Тут вперше з'являється зрошуване землеробство.

Наслідки переходу до землеробства суперечливі:

1. Землеробство призводить до осілого способу життя (інша версія – є наслідком осілого способу життя).

2. У землеробських племен більше інфекційних хвороб і в той же час зростає кількість населення.

3. Землероби надають перевагу більш урожайним, але менш поживним рослинам, що погіршує дієту, викликаючи дефіцит білків, на відміну від полювання чи скотарства.

4. Для підтримання існування нових різновидів рослин необхідне перетворення навколишнього середовища – формування штучних ландшафтів, які є нестійкими. Випалювання лісів у поєднанні з розпушуванням та подальшою експлуатацією ґрунту призводить до ерозії та деградації ґрунтів.

7. Зародження і поширення скотарства

З метою збереження тваринних ресурсів навколишнього середовища люди починають застосовувати заходи: обмежують полювання, не знищують молодих

тварин. Це були перші кроки до одомашнення диких тварин. Перша одомашнена тварина – собака (11 – 9 тис. р. до н.е.). Пізніше – вівці, кози, свині, велика рогата худоба (8 – 5 тис. р. до н.е.).

Скотарство зароджується в регіонах Західного Туркменістану – Тибету, де були поширені дикі копитні – яки, вівці, кози; Алтаю і Казахстану – коні, верблюди. В подальшому скотарство поширюється на Кавказ, Гобі, Іран, Месопотамію, Сірію, Африку. Скотарі вживали в їжу молоко і м'ясо, для господарства – шерсть, шкіри.

Раціональне поєднання землеробства і скотарства формує продуктивне сільське господарство, в якому поєднуються плуг і тяглова сила худоби. Наслідком такого господарювання було зростання кількості населення.

Землеробські племена запозичили скотарство у скотарських народів, однак Європа та Сх. Азія не сприйняли культури скотарів.

З розвитком сільського господарства одні племена все більше спеціалізувались на землеробстві, а інші – на скотарстві. Так виник *перший суспільний поділ праці* і відокремлення землеробства від скотарства. З ним був пов'язаний і *географічний поділ праці*, що нерідко призводило до суперництва скотарських і землеробських племен.

Висновки. Досягнення неолітичної революції поширювались від більш прогресивних племен на інші території. Більш розвинуті племена витісняють менш розвинуті, переносючи нові форми господарювання. Це або відкидає „відсталі” народи ще нижче в рівні розвитку, або вони переймають нововведення. З епохи неоліту починається прискорений розвиток племен в одних регіонах, уповільнений – в інших, регрес – в третіх.

Неолітична революція не зачепила Північну Америку та Австралію. В Північній Америці багатство мисливських ресурсів дозволило зберегти мисливський тип господарства значно довше, незважаючи на зникнення багатьох видів тварин. В Австралії дуже довга ізоляція „законсервувала” примітивну матеріальну культуру, яка збереглась до ХХ ст.

В цілому наслідки неолітичної революції були незначні в межах жаркого поясу, де велике багатство і різноманіття флори і фауни лісів та саван сприяло збереженню архаїчного типу збирачів і мисливців.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні види господарської діяльності первісних людей.
2. Які були передумови переходу до виробляючого господарства?
3. Що собою являла «неолітична революція»? Які її наслідки?
4. Назвіть центри походження культурних рослин.
5. Назвіть головні райони первісного землеробства та скотарства.
6. З чим був пов'язаний перший суспільний та географічний поділ праці?

Література:

1. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988.
2. Геттнер А. Как культура распространялась по земному шару. – Л., 1925.
3. Голубчиков Ю.Н. География человека. – М., 2003.
4. Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.

ЛЕКЦІЯ 5.

ЗАРОДЖЕННЯ СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

План:

1. Етапи розвитку виробляючого господарства неоліту.
2. Освоєння металів.
3. Міжпле́мінний обмін матеріалами у бронзовому віці (III–II тис. до н.е.).
4. Зародження стародавніх цивілізацій.

1. Етапи розвитку виробляючого господарства неоліту

Виробляюче господарство пройшло ряд етапів розвитку в неоліті:

I. Архаїчне господарство. Відсутня гармонічна відповідність між виробничою базою та навколишнім природним середовищем. Не розроблена спеціальна техніка, застосовуються примітивні знаряддя праці. Освоєння територій призводить до порушення навколишнього середовища: ерозії, деградації ґрунтів. Через декілька років використання землі населення змушене переходити на інші місця. Людина ще не здатна оцінити результати своєї діяльності на перспективу.

II. Сформоване землеробсько-скотарське виробляюче господарство. В залежності від умов навколишнього середовища розвиваються типи землеробства: зрошуване, підсічно-вогневе, переложне. Скотарство відгінне або придомне. Господарства стають багатогалузеві, що зумовлює розвиток техніки і відповідно – *ремесла*. В епоху неоліту та енеоліту було винайдене *прядіння та ткацтво*, оскільки одяг із шкур тварин був незручним у післяльодовиковий період в умовах потепління клімату. Сировиною були кропива, дика конопля, лико, дикий льон, шерсть. Спеціалізація общин призводить до розвитку міжпле́мінних зв'язків – *обміну, торгівлі*. Виникає первісна *грошова система*.

III. Верхня межа розвитку неолітичного господарства. Вдосконалюються знаряддя праці, трудові навички, способи експлуатації природних ресурсів. Розвивається нехарчовий сектор господарства. З'являються міста, культові споруди. Закладається економічна база та культурні основи перших цивілізацій.

2. Освоєння металів

Перший метал, відомий людям ще в неоліті, очевидно, *золото* (самородне). Спершу золото добували в Стародавньому Єгипті (Нубія, Синайський півострів), пізніше – в Малій Азії, в Індії, у Стародавньому Римі. Золото використовувалось для виготовлення прикрас, культових виробів, пізніше – карбування монет.

За іншою версією, першим металом була *мідь*. У верхів'ях р. Тигр (Вірменське нагір'я) знайдені мідні знаряддя праці, датовані 8 – 7 тис. р. до н.е. Відкриття міді було „необов'язковим”, в цьому не було великої необхідності, це відбулося, скоріш за все, випадково, із цікавості. Період IV – III тис. до н.е. отримав назву мідно-кам'яний вік – *енеоліт*. Мідь добували на Балканському і Піренейському півостровах, в Палестині, Індії, на Кавказі, на о. Кіпр (походить назва острова – *купрум*). Виплавка здійснювалась шляхом простого обпалювання руди на багаттях або в примітивних печах, чому сприяла легкоплавкість металу. Недоліком міді була її низька твердість.

Метали освоювалися людиною в такій хронологічній послідовності:

- *свинець* – 7 тис. р. до н.е.;

- *золото і срібло* – 6 – 5 тис. р. до н.е.;

- сплави міді зі сріблом, срібла з золотом – 5 тис. р. до н.е.;

- *олово, цинк*, сплав міді з оловом (*бронза*) – 3 тис. р. до н.е. Спочатку бронза була дорогим і дефіцитним сплавом, оскільки родовища олова були недостатньо розвідані. Але вже у II тис. до н.е. в Європі, Азії, Єгипті бронза починає переважати над міддю. Бронза значно твердіша від міді і корозійно більш стійка.

- сплави міді з цинком (*латунь*), оловом, свинцем – 2 тис. р. до н.е.;

- *залізо* – 1 тис. р. до н.е. Виплавка залізних руд і виготовлення залізних виробів почалося в Єгипті і Межиріччі. Згодом поширилося в Передній Азії, Південній Європі, Індії, на Кавказі, а пізніше – в інших регіонах стародавніх цивілізацій. Спочатку залізо виплавляли в глиняному пічному посуді, пізніше – в спеціальних глиняних горнах, а згодом і в більш удосконалених печах. Використовували головним чином болотні та озерні руди.

Застосування заліза дало потужний стимул розвитку виробництва і прискорило суспільний розвиток. Воно зробило можливим землеробство на більш обширних площах, розчищення під рілля лісових земель, ускладнило знаряддя праці. Виплавляння металів потребувало запасів палива – *дерева*. У свою чергу застосування металевих знарядь праці призводило до ще більшого винищування лісів.

Виготовлення знарядь праці з металів підвищувало продуктивність праці у виробляючому господарстві та зумовлювало подальше зростання кількості населення Землі: наприкінці палеоліту на Землі проживало близько 3 млн. осіб., на початок неоліту – 5 млн., в енеоліті – 20 – 30 млн. Саме в залізному віці у більшості народів Євразії відбувся перехід від первіснообщинного до рабовлас-

ницького ладу і розквіт перших цивілізацій.

Можна простежити таку хронологію у поширенні металів у різних регіонах світу (рис. 1):

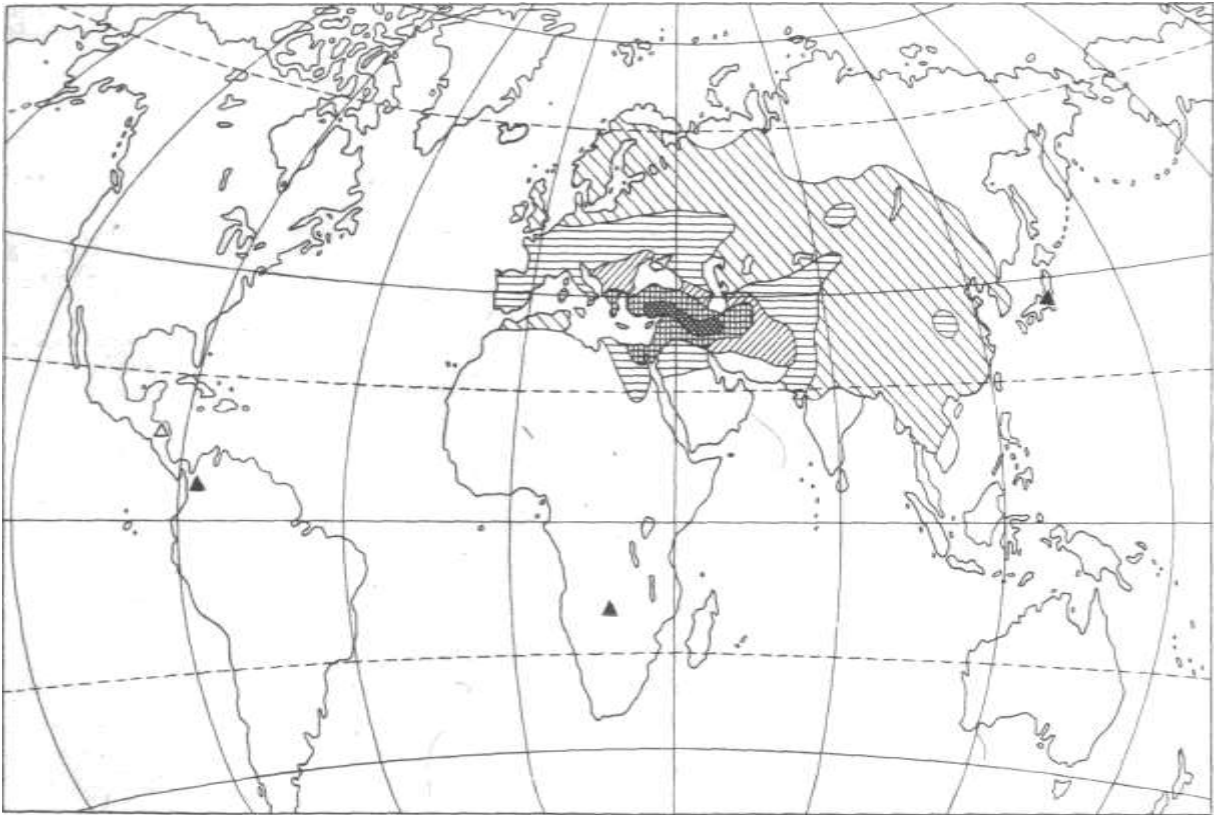

Рис. 1. Етапи поширення металів в окремих регіонах світу

- 7 – 6 тис. р. до н.е. – південь Малої Азії, Вірменське нагір'я (верхів'я р. Тигр), хребет Загрос (Західний Іран);
- 5 тис. р. до н.е. – Східне Середземномор'я (низов'я Нілу, Палестина, Греція, Мала Азія), Месопотамія, Іран;
- 4 тис. р. до н.е. – Північ Балканського півострова (між Чорним та Адріатичним морями), Кавказ, до Західної Індії;
- 3 тис. р. до н.е. – Єгипет, Північна Аравія, Європа від Іспанії до Волги на південь від Балтійського моря, Західна Індія, Центральна Азія;
- 2 тис. р. до н.е. – Північна Європа, Південний Сибір, долина Гангу, Східна Азія, Індокитай;
- 1 тис. р. до н.е. – Японія, Північні Анди, Південна Африка (верхів'я р. Замбезі);
- 1 тис. н.е. – Центральна Америка (Південні Кордильєри).

3. Міжпле́мінний обмін матеріалами у бронзовому віці (III–II тис. до н.е.)

У бронзовому віці з'являються перші механізми. В Межиріччі винайдене колесо, а за ним – перші повозки на колесах. Почали використовувати енергію

води (водяні млини), вітру (вітрильні судна). З'явилась зубчата передача і блок. Почалось виробництво фарб і скла, вдосконалилось виробництво тканин і гончарних виробів. Освоєння металів та перших механізмів зумовило *другий суспільний поділ праці*, внаслідок чого *відокремлюється ремесло від сільського господарства*. З'являються передумови для розвитку товарообміну між племенами та поглиблення географічного поділу праці.

У бронзовому віці торговельні потоки між племенами здійснювалися в таких основних напрямках (рис. 2):

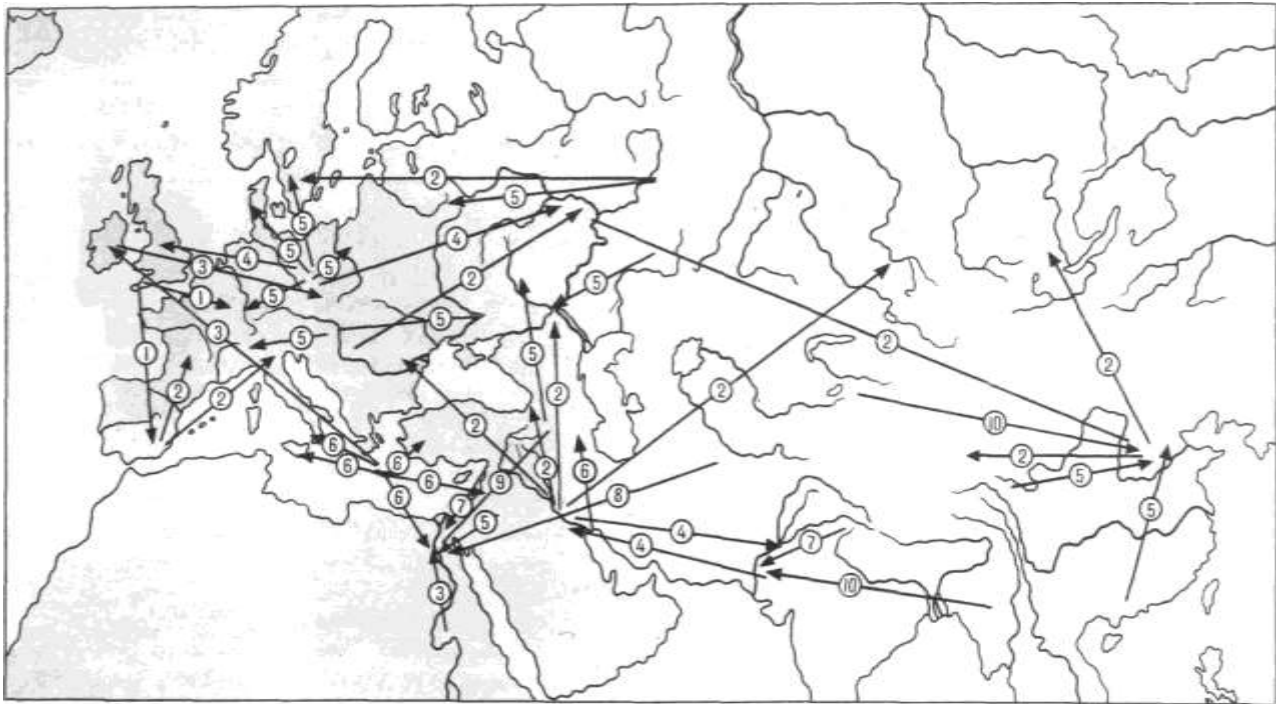

Рис. 2. Міжплеменний обмін у бронзовому віці

1 - олово, 2 - зброя, 3 - золото, 4 - прикраси, 5 - мідь, 6 - кераміка, 7 - кедр, 8 - ляпис-лазур,
9 - обсидіан, 10 – нефрит

- *Мідь*: з Вірменського нагір'я – до Дону; з гір Наньшань (Центральний Китай) та Наньлін (Південний Китай) – на Велику Китайську рівнину; з Північної Аравії – до Єгипту; з Уралу – на захід, до Східної Європи;
- *олово*: з о. Великобританія – до Європи (сучасної Іспанії та Франції);
- *золото*: з Верхнього Єгипту до нижнього Нілу; з о. Крит – до Західної Європи;
- *кераміка*: з о. Крит – до Середземномор'я та Західної Європи (до о. Ірландія);
- *зброя*: з Месопотамії – до Єгипту, Малої Азії, Балкан, Кавказу, Волго-Донських степів, Середньої Азії та Південного Сибіру; з Піренейського півострова – до Західної Європи (сучасна Франція, Північна Італія); з Уралу – до Північної Європи; зі Східного Китаю – до Південного Сибіру та Західного Китаю;
- *нефрит*: із сучасної М'янми – до долини Інду; із Тянь-Шаню – до Китаю;

- *кедр*: з Лівану – до Єгипту; з верхів'їв Гангу (Гімалаї) – в долину Інду.

4. Зародження стародавніх цивілізацій

Ще в XIX ст. американський історик і етнограф Л. Морган розділив історію людства на три великі епохи: *дикунство*, *варварство* і *цивілізацію*. Перехід від варварства до цивілізації здійснювався поступово.

Що таке цивілізація? Чи є цивілізація і культура синонімами? Головна риса, що відрізняла світ давніх цивілізацій від первісної епохи – *організована виробнича діяльність людей* після неолітичної революції, наслідками якої було зародження нового типу суспільних відносин, становлення державності, ускладнення соціальної структури, виникнення нових видів праці, нового типу свідомості. Одночасно змінювався і спосіб життя людини, її побут, звичаї, поняття про мораль. Всі ці риси притаманні цивілізації.

Відносно хронологічних рамок епохи стародавніх цивілізацій у вчених немає повної згоди. Початковим періодом їх розвитку вважають орієнтовно III – II тис. до н.е., періодом розквіту – I тис. до н.е. і першу половину I тис. н.е.

Російський географ *Л.І. Мечников*, досліджуючи еволюцію освоєння людиною географічного простору, виділяє цивілізації:

I. Цивілізації гірських річок (неоліт).

II. Цивілізації великих річкових долин (бронзовий вік, початок залізного віку).

III. Цивілізації внутрішніх морів (розквіт залізного віку, античні часи) - Середземномор'я.

IV. Всесвітня „цивілізація океанів”, яка пов'язує всі народи Землі (з кінця XV ст., епоха Великих географічних відкриттів).

Стародавні цивілізації зароджувались там, де в дикому стані росли зернові та плодові культури, були поширені стада копитних (баранів, кіз, биків). Всі найдавніші цивілізації тяжіють *до гір тропіків та субтропіків*: Середземномор'я, Передня Азія, Індія, Індокитай, Абіссінія, Мексика, Перу.

Зростання кількості населення та погіршення екологічних умов середовища в горах зумовили поступове заселення *великих річкових долин*: Нілу, Євфрату і Тигру, Інду. Погіршення екологічних умов могло бути спричинене як кліматичними факторами, так і господарською діяльністю людини: збіднення біологічних ресурсів для забезпечення продовольством, ерозія на схилах гір перешкоджала розвитку землеробства та ін.

На зміну *заплавному землеробству гір* приходить *зрошуване землеробство низов'їв річок*, де були родючі ґрунти, можливості для зрошування в умовах аридного клімату, різноманітність рослинного і тваринного світу річкових долин. Річки також забезпечували транспортні зв'язки з іншими регіонами.

Заселення та підкорення великих річок було можливе лише при розвинутій *гідротехніці*. Будівництво зрошувальних систем та земляних валів з метою

захисту від повеней потребували технічних знань та засобів, а також ефективної організації праці. Найбільш прийнятною формою правління була *сильна одноосібна влада* (диктатура, деспотія, монархія).

Визначальними факторами, що сприяють або стримують поширення технічних знань, є природні умови, психологічна готовність людини до нововведень та міграція елементів культури і народів.

Необхідність застосування техніки для зрошувального землеробства зумовлювала розвиток *ремесла*. 5 – 4 тис. р. до н.е. в Месопотамії починають застосовувати будівельний матеріал цеглу-сирець, гончарний круг, колісні повозки, зрошувальні системи. Ці технічні засоби застосовують також у Єгипті, у 3 тис. до н.е. – в Індії та Китаї.

Важливим фактором розвитку *давньогрецької цивілізації* були *природні умови*, відмінні від природних умов, в яких формувалися інші стародавні цивілізації:

1) Субтропічний клімат з вологою зимою забезпечував суцільну заселеність території, а не оазисний тип поселень. Відсутність зрошуваних систем виключала поширення деспотії як форми державного правління. Відсутність степів не давала можливості зародитися кочівництву як фактору ризику для землеробської цивілізації.

2) Значна розчленованість країни у вертикальному (рельєф) і горизонтальному напрямі (берегова лінія) зумовлювала виникнення дрібних держав, які відрізнялися культурними особливостями. Разом з тим часто виникали міжусобні війни.

3) Зв'язок з морем сприяв заснуванню колоній, розвитку мореплавства та торгівлі.

Поширеною формою правління була демократія, в суспільстві розвивалась громадянська свобода, індивідуалізм. Дух свободи сприяв розвитку філософії. Наука починає відокремлюватися від практики, мистецтво набуває більш благородних форм.

Висновки. *На територіях, де процвітали більшість стародавніх цивілізацій, нині знаходяться пустелі.* Механізм занепаду стародавніх цивілізацій має багато спільних рис:

- інтенсивна експлуатація ґрунтів без їх „оновлення” призводила до їх виснаження, ерозії, а також засолення (Месопотамія, долина Інду);
- вирубування лісів на схилах гір посилювало процеси ерозії, карстування (Середземномор'я), викликало катастрофічні паводки;
- випасання худоби перешкоджало відновлюванню природної рослинності на місці вирубаних лісів, що призводило до опустелювання;
- економічно ослаблені цивілізації не могли протистояти приходу інших народів (кочівників у Месопотамію) або природним катастрофам (занепад Мінойської цивілізації після катастрофічного цунамі, зумовленого землетрусом і вивержен-

ням вулкану на о. Санторін в Егейському морі).

Отже, стабільність природних умов була визначальним фактором стійкості типів господарств та соціальних структур перших цивілізацій.

Контрольні запитання:

1. Коли виник другий суспільний поділ праці? З чим він був пов'язаний?
2. Охарактеризуйте послідовність освоєння металів.
3. Чим зумовлена активізація товарообміну між регіонами, починаючи з бронзового віку?
4. Що називається цивілізацією? Які риси їй притаманні?
5. Як поділяються цивілізації за етапами їх виникнення в залежності від рівня освоєння географічного простору? (за Л.І. Мечниковим).
6. Назвіть стародавні цивілізації у світі.
7. Як природні умови визначали характер господарської діяльності і культурні особливості окремих цивілізацій?
8. Які причини занепаду окремих стародавніх цивілізацій?

Література:

1. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988.
2. Галич Мануэль. История доколумбовых цивилизаций. – М.: Мысль, 1990.
3. Геттнер А. Как культура распространялась по земному шару. – Л., 1925.
4. Ламберг-Карловски К. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. – М.: Наука, 1992.
5. Липс Юлиус. История древних цивилизаций // Под ред. Задой И. – М.: Аст, 1999.
6. Масон В.М. Первые цивилизации. – Ленинград: Наука, 1989.
7. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории.

ЛЕКЦІЯ 6.

ПОНЯТТЯ ПРО ЕТНОС ТА ЕТНОГЕНЕЗ

План:

1. Предмет дослідження етнографії, етнології.
2. Концепції етногенезу.
3. Структура етнічних утворень.
3. Етнічні процеси.

1. Предмет дослідження етнографії, етнології

Термін *етнографія* походить від грец. *етнос* – народ, плем'я, група, *графо* – пишу. Буквально це означає *народоопис*. Першим вжив цей термін німецький письменник Й. Зоммер у 1607 р. для опису елементів традиційної культури різних народів. У XIX ст. цей термін активно використовується в європейських країнах, де з'являються етнографічні об'єднання та видання, які вивчають походження, культуру та побут народів світу, їх розселення та етнокультурні взаємовпливи.

Таке визначення етнографії (народоопис) правомірне лише стосовно початкової стадії її розвитку, коли основна увага приділялася збиранню, фіксації та опису фактичного матеріалу. Коли ж вона почала формуватися як наука, стало необхідним і теоретичне осмислення – відповідно, з'явилася й друга назва – *етнологія* – *народознавство* (*логос* – *поняття, вчення*), що утвердилася в деяких країнах Заходу в середині XIX ст. Термін «етнологія» вперше вжив у 1784 р. А. Шаван для вивчення цивілізаційного розвитку народів. Намагання пояснити расові, психологічні, культурні та інші особливі й загальні риси розвитку народів зумовило поширення у другій половині XIX ст. різних концепцій, теорій, шкіл, які почали поступово складатися в єдину етнологічну науку.

В Україні терміни *етнографія* і *етнологія* спочатку використовувалися як однозначні чи близькозначні поняття. Після утвердження державної незалежності домінуючим став термін *етнологія*. В Англії етнографічна наука називається *соціальна антропологія*, в США – *культурна антропологія*.

Отже, *етнографія* – наука, яка вивчає культурно-побутові характеристики народів світу, а також проблеми їх походження, розселення та взаємовідносин між ними.

Етнологія – наука про походження та життєзабезпечення етносів (тобто їхні головні ознаки, типи стосунків, розселення, культурні особливості, етнічна ідентифікація і самосвідомість тощо).

За Л.М. Гумільовим, *етнологія* – географічна наука, яка вивчає становлення етносфери Землі як результат процесів етнологенезу в історичну епоху.

Етнос – історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, що має відносно стабільні спільні риси та особливості культури і мови, а також усвідомлює свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот (самосвідомість), що зафіксовано в самоназві (етнонім).

Головні ознаки етносів:

1. *Антропологічний (расовий) тип* – обов'язкова передумова виникнення та формування етносу, але на пізніх стадіях етнологенезу расові ознаки поступово втрачають свою обов'язкову ідентифікуючу роль внаслідок етнічної фіксації.

2. *Етнокультурні характеристики* (мова, релігія, традиції, обряди, звичаї, норми поведінки, фольклор). З-поміж різних культурних ознак чи як окрему самостійну ознаку завжди виділяють мову.

3. *Етнічна свідомість (самосвідомість)* – забезпечує поділ і протистав-

лення «своїх» та «чужих» за принципом «ми» не такі, як «вони», а також засвідчує, що члени етнічної спільноти розуміють (усвідомлюють) і поцінують свою приналежність до неї. Назовні така ідентифікація проявляється насамперед у самоназві – етнонімі.

4. *Психологічні особливості* – відображають сутність етнічного характеру, що є сукупністю складних індивідуальних і загальних (колективних) психічних процесів і механізмів.

5. *Єдність території* як необхідна передумова виникнення етносу, забезпечує і його фізіологічне відтворення і цілісне формування унікальних етнокультурних, етнопсихологічних рис. Однак сталість і стабільність територіальних кордонів не є обов'язковими на пізніших етапах існування етносу, який може виникнути в одному регіоні, а згодом переміститися на іншу територію.

Етногенез (грец. дослівно *походження народу*) – процес зародження і формування людських утворень. Вперше термін „*етногенез*” ввів у 20-х рр. ХХ ст. радянський мовознавець М.Я. Мар, а сама проблема найактивніше розроблялася вченими СРСР.

Проблеми етногенезу – одні з найскладніших в сучасній науці. Це спричинено тим, що етнічна історія народів зумовлена взаємодією антропологічних, лінгвістичних, демографічних, господарсько-культурних, психологічних та інших чинників. Це зумовлює тісний зв'язок етнографії з іншими науковими дисциплінами, як гуманітарними, так і природничими: історією, археологією, культурологією, соціологією, антропологією, географією. В багатьох країнах етнографія є субдисципліною географії. На стиках з етнографією виникли і розвиваються суміжні дисципліни: етнолінгвістика, етносоціологія, етногеографія, етнопедагогіка, етнопсихологія та ін.

2. Концепції етногенезу

Нині в етнології розроблені наступні *концепції етногенезу*.

Радянська концепція етногенезу, що ґрунтувалася на марксистському вченні про суспільно-економічні формації і теорію класової боротьби, виглядає чи не найбільш «стрункою» і зрозумілою, її наріжним положенням є теза про відповідність кожному суспільному ладові певного типу етнічного утворення (зрілості): у первіснообщинній формації склалися рід і плем'я; при рабовласницькій та феодальній — народність; при капіталістичній – нація, а комуністичній формації повинно відповідати інтернаціональне братерство народів, у якому зникнуть класові та інші (отже, й етнічні) відмінності. Побудована на штучних теоретичних постулатах та ідеологічних догмах, ця схема переповнена внутрішніми суперечностями. Зокрема, двом різним класовим формаціям (рабовласницькій та феодальній) чомусь мав відповідати один тип етнічної спільноти — народність, а нація відразу оголошувалася «історично відносним» та «реакцій-

но-консервативним» явищем, тому вона повинна була поступитися вже насправді примарливому та надетнічному утворенню — «вселюдському братерству» тощо. Сама практика світового суспільного розвитку доводить, що етнічна самобутність була і ще тривалий час залишатиметься важливим фактором суспільного розвитку та найвиразнішою ознакою виокремлення (ідентифікації) людських спільнот та окремих соціумів.

Соціокультурна концепція Ю. Бромлей загалом не виходить за межі марксистсько-ленінського вчення, проте вона не є суцільно заідеологізованою, оскільки вміщує низку теоретичних розробок, важливих для розуміння феномена етносу та етногенезу.

Ю. Бромлей обґрунтував соціокультурний (соціоісторичний) підхід до проблеми етногенезу. Він розглядав етнічні утворення як соціально-історичні категорії, доводячи, що їх виникнення та формування зумовлюється не біологічними законами природи, а специфічними законами розвитку людства. Маючи єдині біологічні ознаки, людство розпадається на етноси, відмінності між якими визначаються, насамперед, особливостями соціальної організації.

Для обґрунтування своєї теорії Ю. Бромлей висунув два базові поняття — «етнос» і «етнікос», які у «широкому» та «вузькому» значеннях розкривають природу етнічних утворень. Під етносом він розумів особливий тип соціальної групи, форму колективного співжиття людей, здатну до багатовікового існування завдяки самовідтворенню. Це доволі абстрактне формулювання конкретизувалося чіткішим визначенням етнікоса як історично сформованої на певній території сукупності людей, яким притаманні спільні, відносно стабільні особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що зафіксовано у самоназві (етнонімі).

У літературі з проблем етнічного розвитку широко використовується запроваджене Ю. Бромлеем поняття «етносоціальний організм» («есо»), яке відображає взаємозв'язок етнічного та соціально-економічного факторів, а також соціоісторичну етапність розвитку етносу. Заперечуючи роль біологічного фактора в етнотворенні, він доводив, що й ендогамія зумовлена не стільки природними, скільки суспільними явищами (звичаї, мова, релігія тощо). Вчений правильно розумів природу людських рас, але, виходячи зі своїх соціологізаторських принципів, заперечував, що «расова єдність» є обов'язковою ознакою етнічної спільноти.

Біосоціальна концепція етногенезу ґрунтується на поєднанні соціально-історичних та біологічних (популяційних) чинників. Еволюція виду *Homo sapiens* ніколи не припинялась, але перейшла зі сфери філогенезу в етногенез. (*Філогенез* – історія розвитку живих організмів, він перебудував біологічну природу і зовнішні антропологічні риси людини).

Кожен етнос, як і будь-яка біологічна популяція, має ареал поширення і

складні зв'язки з навколишнім природним середовищем. Найповніше це проявляється у господарсько-культурній історії, побуті та етнічній свідомості. Все це вимагає розглядати етногенез як сукупність господарських, культурних, історичних та природних процесів (повільних і непомітних чи вибухових і стрибкоподібних).

На початковому етапі людської історії расогенез і етногенез були нерозривно пов'язані з антропогенезом і проходили паралельно. Ранній етап етногенезу пов'язується з появою екзогамних *доплемінних етнічних груп* епохи *палеоліту*. Їх об'єднували традиції виготовлення знарядь праці, спільна мова, первісна самосвідомість, протиставлення себе чужим.

В післяльодовикову епоху (*мезоліт*) формуються *протоетноси* – групи рухливих племен, що склали діалектну і культурну спільність, були пов'язані кровною спорідненістю, дружніми зв'язками, обрядами, звичаями – тобто мали етнічну самосвідомість.

В епоху *неоліту* – *енеоліту*, при переході до виробляючого господарства, виникненні постійних поселень формуються розширені соціальні групи - *етноплемена*, що мають етнічну територію, мову, самосвідомість, самоназву, свята і обряди.

З епохи неоліту *ендогамія* визначає межі всіх сформованих етнічних спільнот від племені до сучасних етнонацій. Вона посилювала кровну спорідненість та культурно-побутову єдність членів племені.

Винайдення металів, технічні досягнення, соціально-економічні та політичні перетворення, швидке зростання населення та ін. зумовили формування складних територіальних соціально-політичних спільнот у вигляді союзів племен і ранньодержавних утворень. Тривале співіснування в межах одного політичного утворення, спільність економічних інтересів, переважання шлюбної та соціально-економічної ендогамності поступово посилювало єдність племен і перетворювало їх у *складні етнотериторіальні спільноти* – *етноси*.

Енергетична концепція етногенезу сформована Л. Гумільовим. Етнос розглядається як біофізична реальність, підпорядкована законам біосфери і залучена до всіх процесів, що в ній відбуваються.

3. Структура етнічних утворень

Наріжною ознакою структури етнічних утворень є їхня ієрархічна субпідрядність, яка у *вертикальному розгалуженні* визначається такими рівнями:

І. *Власне етнічний рівень* – представлений *етнічними спільнотами* (суспільностями). Етнічним спільнотам притаманні такі риси і характеристики, як власна самоназва, зв'язок із конкретною територією (рідним краєм), спільна історична пам'ять та міф про спільних предків, наявність одного або кількох спільних етнокультурних елементів (мова та ін.), а також почуття внутрішньої со-

лідарності серед більшості її членів. Чим більша кількість названих ознак властива певній групі населення, тим краще вони відповідають ідеальному типу етнічних спільнот. Наявність названого комплексу рис визначає сутність такого поняття, як етнічна ідентифікація (самоідентифікація), яка проявляється у свідомому зарахуванні особи до певної етнічної спільноти та протиставленні на цій основі «своїх» («нас») – «чужим» («іншим»).

2. *Мікрорівень* – представлений найнижчими ланками етнічної спільноти – *етнофорами* (індивідами - носіями етнічних ознак), а також сім'ями, що є основними первинними етносоціальними групами, в яких відбувається відтворення фізіологічних і культурних ознак етносу. Згідно з визначенням Ю. Бромлея, це є «найменші складові частини основної етнічної одиниці, що становлять межу її подільності».

3. *Макрорівень* – представлений *субетносами*, тобто, буквально, «неголовними одиницями», що підпорядковані основній етнічній спільноті. В науковій практиці вони нерідко ототожнюються з етнографічними групами, які виникають усередині етносу та, усвідомлюючи свою єдність з ним, вирізняються специфічними рисами традиційно-побутової культури (житло, фольклор, їжа, одяг тощо), мовними діалектами та мають менш виражені етнічні властивості. Таке ототожнення не може сприйматися однозначно, але сучасні науково-теоретичні розробки поки що не дозволяють ні чітко розділити ці два поняття, ні вживати їх як синонімічні.

Поява етнографічних (субетнічних) груп як елементів внутрішньої структури етносу виразніше простежується до періоду зародження капіталістичних відносин, які суттєво вплинули на стирання відмінностей етнорегіональних утворень. Їхнє виникнення та існування зумовлювалося, перш за все, особливостями господарської системи, тривалим проживанням на локальній території, де природно-географічні бар'єри (гори, ріки, ліси) відгороджували від основного етнічного масиву, сімейними міграціями на нові терени тощо. Збереження таких груп зумовлювалося комплексом суспільно-політичних, релігійних та інших факторів. Яскравими представниками субетнічної культури в українському етносі були козаки, в російському – помори, старообрядці тощо.

Багато субетнічних груп поступово перетворилися на реліктові форми головних етнічних суспільностей. Окреме місце займають субетноси, що виникли на основі расових груп, зокрема північноамериканські негри, яких сучасні вчені часто вважають субетнічною групою американської нації.

Субетноси відіграють важливу і дещо суперечливу роль в етнічній структурі суспільства: зберігаючи свою приналежність до етносу, вони можуть суттєво вирізнятися особливостями культурно-побутової сфери і поведінки, а нерідко й протиставляти себе головному етнічному оточенню. Проте, збільшуючи таким чином поліфакторність етносу, субетноси, як не парадоксально, все ж надають його структурі більшої стабільності та гнучкості. Їхня самотність та суперни-

цтво, як правило, не носять антагоністичного характеру, тому не порушують головного етнічного моноліту, який лише зміцнюється завдяки збереженню внутрішньої етнографічної мозаїчності.

4. *Метарівень* – охоплює *суперетноси*, що також є доволі складною, багатofункціональною та суперечливою категорією етнології, яка відображає найвищий рівень етнічної ієрархії. Суперетнос являє собою етнічну систему, що складається з декількох спільнот (етносів), які здебільшого формуються в одному регіоні та пов'язані між собою політичними, економічними, релігійними, ідеологічними та іншими чинниками.

Через багатовекторність контактів і зв'язків та наявність спільних рис (мова, релігія, культура, ментальність, стереотипи поведінки тощо) один етнос може входити до багатьох суперетносів, які мають найрізноманітніші рівні та прояви консолідації, наприклад, ісламський світ, слов'янський світ, індоевропейська мовна сім'я та ін. Всередині цих систем часто нуртують гострі конфлікти, ведеться боротьба за досягнення домінуючого становища або ж отримання належних прав для розвитку певного етносу. Окремі суб'єкти суперетносу усвідомлюють свою приналежність до цієї системи, хоча її внутрішні зв'язки та єдність є значно слабшими, ніж в етносі. На цій основі суперетноси виокремлюють і протиставляють себе іншим подібним утворенням.

Частина вчених-етнологів трактують суперетнос як надетнічну спільноту, застосовуючи такі поняття, як «суперетноси-імперії» (Римська імперія, Арабський халіфат, Китай, СРСР і т. ін.), як суперетнос арабізованих чи тюркомовних народів тощо.

Отже, у науці залишається відкритим комплекс питань щодо критеріїв та чинників, які об'єднують окремі етноси в суперетноси, проблеми внутрішніх взаємовідносин у суперетносах тощо.

Горизонтальна структура етносу відображає взаємозв'язок етнічного і соціального. В середині кожного етносу існують різні соціальні прошарки і класи, які, будучи його представниками, усвідомлюють свою етнічну єдність та протиставляють на цій основі «своїх» - «чужим». Але, з іншого боку, маючи відмінні соціальні інтереси, вони під своїм кутом сприймають спільні етнічні образи, створюючи, таким чином, власне, притаманне кожній групі, етнічне світосприйняття.

Суть зрізу горизонтальної структури етносу вдало передає схема англійського вченого Ентоні Сміта, який показав її у вигляді трьох концентричних кіл: ядра, маргінального прошарку та етнічних категорій.

До *ядра* входять представники етносу, яким властивий найвищий ступінь самосвідомості. Це є етнофори, що проживають в країні (на території), де зосереджена основна частина етнічної спільноти, та сприяють культурній і фізіологічній репродукції етнічності.

До *маргінального прошарку* зараховують індивідів, які через постійні ко-

нтакти з представниками інших етносів засвоюють їх культурні цінності й традиції. На цій основі формується подвійна етнічна мораль, яка проявляється в тому, що особа починає ідентифікувати себе з кількома етносами. Така маргіналізація найвиразніше проявляється серед представників діаспор.

До *етнічних категорій* належать особи, які фактично втратили ознаки етнічності, тож на приналежність до свого етносу вказує лише їхнє походження (етнічні коріння).

Всі елементи вертикальної та горизонтальної структури етносу відзначаються динамічністю. Вони зазнають постійних змін, які можуть призводити до різного роду трансформацій, наприклад, субетносу в етнос і, навпаки, етносу в суперетнос, маргінального прошарку в етнічну категорію тощо. Така рухливість і нестабільність структури етносу зумовлюється розмаїттям етнічних процесів і явищ, що є одним з визначальних факторів етногенезу та етнотворення.

4. Етнічні процеси

Етногенез як сукупність соціально-культурних і біологічних процесів появи, буття і зникнення етносів проявляється в етнічних процесах, які фіксують послідовний розвиток етносів.

Поняття *«етнічні процеси»* з'явилося наприкінці ХІХ ст., але було обґрунтоване лише в 20-х рр. ХХ ст. У 60 – 70-х рр. ХХ ст. утвердилося два підходи до розуміння етнічних процесів: перший тлумачив їх як кардинальні зміни, що завершуються зміною етнічної самоідентифікації; другий розглядав їх лише як постійні еволюційні зміни.

Етнічні процеси – це різноманітні етнокультурні, етносоціальні і етнополітичні зміни рис і властивостей етнічних спільнот упродовж їх існування. Найшвидше змінюються соціально-економічні і політичні параметри етносів. Всі етнічні процеси поділяються на *етнооб'єднуючі (інтеграційні)* та *етнороз'єднуючі (деінтеграційні)*.

Етнооб'єднуючі процеси проявляються у злитті, зміцненні, зближенні, об'єднанні етнічних спільнот, які посилюють єдність усіх складових етносів. До них належать: етнічна консолідація, етнічна асиміляція та ін.

Етнічна консолідація – процес злиття, об'єднання кількох близьких за мовою і культурою етнічних спільнот у більш великий етнос, посилення його внутрішньої єдності, згладжування між його внутрішніми складовими.

Етнічна асиміляція – поглинання, розчинення самостійного етносу в середовищі іншого, звичайно більшого, більш розвинутого політично, економічно чи культурно. Внаслідок асиміляції відбувається зміна етнічної і культурної орієнтації та самоідентифікації.

Приклади моделей етнооб'єднуючих процесів:

Римська модель – племена латинян створюють свою державу, асимілюють

підкорені народи, розширюють громадянство на всіх латино мовних і зараховують їх до римського етносу.

Києво-Руська модель – військово-політична сила консолідує в єдиній державі етнічно близькі східнослов'янські племена.

Французька модель – держава з її прагненням об'єднати певні території прискорила консолідацію романомовного, германомовного і кельтомовного населення в окремий етнос.

Німецька модель – глибокий племінний, культурно-побутовий і діалектний поділ германських племен зумовив складання кількох десятків феодальних держав, що об'єднались у «Священну Римську імперію германської нації», яка згодом стала Германською імперією.

Українська модель – державно і політично розчленований етнос прагнув соборності і власної державності.

Етнороз'єднуючі процеси розчленовують єдиний етнос чи етнополітичне утворення на кілька складових. До цих процесів належать: етнічна парціація, етнічна дисперсизація.

Етнічна парціація (лат. – частковий, окремий) – процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких набуває власної етнічності, майже не отожднює себе зі своїм етнічним предком.

Етнічна дисперсія (лат. – розсіяний) – процес відокремлення від етносу окремих його частин, які не набули характеристик і властивостей самостійних етносів, а залишились чи стали субетносами або етнографічними групами.

Приклади моделей етнороз'єднуючих процесів:

Ісландська модель – переселенці-вікінги, освоївши безлюдну землю, відірвавшись від рідного краю, розвинулись в окремий етнос.

Іспанська модель – завойовники-конкістадори і переселенці, змішавшись з підкореними індіанцями, визначили етнічне обличчя нових іспаномовних етносів Латинської Америки.

Австрійська і молдавська модель – частина етносу, маючи власну державу, поступово формується в окремий етнос.

Сикхська модель – з конфесійної групи пенджабців розвинулась окрема етноконфесійна група, а на її основі сформувався сучасний сикхський етнос.

Контрольні запитання:

1. Який предмет дослідження етнографії та етнології? В чому їх відмінність?
2. З якими науками пов'язана етнологія?
3. Що називається етносом? За якими ознаками виділяють етноси?
4. Розкрийте сутність радянської концепції етногенезу.
5. Розкрийте сутність соціокультурної концепції етногенезу Ю. Бромлея.
6. Розкрийте сутність біосоціальної концепції етногенезу.

7. Охарактеризуйте вертикальну (ієрархічну) структуру етносів.
8. Охарактеризуйте горизонтальну структуру етносу.
9. Що собою являють етнічні процеси?
10. Дайте характеристику етнооб'єднуючих процесів, наведіть приклади.
11. Дайте характеристику етнороз'єднуючих процесів, наведіть приклади.

Література:

1. Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. - М., 1987.
2. Етнографія України // за ред. С.А. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 517 с.
3. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Ленинград, 1991. – 168 с.
4. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
5. Основы этнографии // под ред. С.А. Токарева. – М.: Высшая школа, 1968. – 356 с.
6. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.
7. Этнография // под ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е. Маркова. – М.: Высшая школа, 1982. – 320 с.

ЛЕКЦІЯ 7.

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ Л.М. ГУМІЛЬОВА

План:

1. Місцерозвитку етносів.
2. Фази етногенезу.
3. Взаємодія етносу з природним ландшафтом.

1. Місцерозвитку етносів

За Л. Гумільовим, *етнос* – це стійкий колектив осіб, що протиставляє себе іншим аналогічним колективам, який має внутрішню структуру і динамічний стереотип поведінки. Через етнічні колективи здійснюється зв'язок людства з природним середовищем, оскільки сам *етнос є природним явищем*.

Батьківщиною етносу *є поєднання ландшафтів*, де він вперше склався в нову систему. *Різномірний ландшафт стимулює зміни, які призводять до появи нових етнічних утворень*.

Приклади: На просторі Євразії в зоні тайгових лісів від Онезького озера до Охотського моря не виникло жодного народу, жодної культури. Всі народи і культури, які там були чи присутні нині, принесені з півдня або з півночі. Чистий степ від Причорномор'я до Алтаю також не дає можливості зародження ет-

носів.

Місцями розвитку етносів є території поєднання двох і більше ландшафтів. В Євразії можна назвати такі місця розвитку етносів:

1. На сході – при поєднанні гірського та степового ландшафтів (Центральна Азія). Гунни сформувались на лісистих схилах Іньшаня, а лише потім перемістились у монгольські степи. Монголи – на схилах Алтаю.

2. На заході – лісового і лучного (Оксько-Волзьке межиріччя). Казанські татари (нащадки волзьких болгар) – на Камі, де ліс межує зі степом.

3. На півдні – степового і оазисного (Крим, Середня Азія). Кримські татари – на межі степового Криму та Південного берега.

4. На півночі – лісотундра і тундра. Тут сформувалися циркумполярні народи, ізольовані зоною тайги від більш південних регіонів Євразії.

Там, де межі між ландшафтними регіонами розмиті і спостерігаються плавні переходи від одних географічних умов до інших, процеси етногенезу будуть менш інтенсивні. Монотонний ландшафтний ареал стабілізує етноси, що проживають на ньому. Народи, які населяють суцільні степи, навіть дуже багаті, виявляють надзвичайно низькі можливості розвитку. Наприклад, печеніги, кипчаки, туркмени.

Китайський народ сформувався на берегах Хуанхе при поєднанні ландшафтів: річкового, гірського, лісового, степового.

Індія, на відміну від Європи, в ландшафтному відношенні бідніша. Ландшафти плоскогір'я Декан типологічно близькі між собою, і процеси етногенезу за історичний час тут виявлені слабо. Однак у Північно-Західній Індії, де поєднуються пустелі і тропічна рослинність, сформувалися два великі народи: раджпути близько VIII ст. і сікхи в XVI – XVII ст.

В *Північній Америці* безкрайні ліси і прерії не створюють сприятливих умов для етногенезу. Але в районі Великих озер індіанські племена у XV ст. утворили ірокезький союз. Кордильєри переважно круто обриваються в прерію, і гірський ландшафт межує, але не поєднується зі степовим. Однак на півдні, в штаті Нью-Мексико, де є плавний перехід між цими ландшафтами, в давнину виникла культура «пуебло», а пізніше – плем'я *ацтеків*.

В *Південній Америці* в Андах, де поєднуються гірський і степовий ландшафти, склалися культури багатьох народів в різні часи. А в лісах Бразилії та на рівнинах Аргентини ніяких культур не сформувалось, оскільки природа тут одноманітна. Однак у ці регіони проникали народи з інших регіонів.

Моря, в залежності від характеру берегової лінії та рівня цивілізації берегових жителів, по-різному впливають на формування етносів. *Море є обмежуючим елементом ландшафту, коли воно не освоєне*, наприклад, Атлантичний океан для американських індіанців, Індійський океан для аборигенів Австралії, Каспійське море для печенігів. Однак, коли море служить джерелом ресурсів та освоюється навігація, воно перетворюється на складовий елемент місцерозвит-

ку. Наприклад, греки використовували Егейське море, вікінги – Північне, араби – Червоне, російські помори – Біле. Ланцюг близьких культур колись оточував Північний Льодовитий океан, який був їх годувальником. Це *циркумпольні народи* – мисливці на морського звіра та риболови. В історичний час їх винищили угри, тунгуси, якути. Молодим циркумпольним народом є *ескімоси*, які поширилися близько I ст. н.е. з Океанії і в X ст. витіснили індіанців до південного кордону Канади, а в XIII ст. скинули нащадків вікінгів у Гренландії в море. Формування етносу ескімосів відбувалось при поєднанні ландшафтів: моря, лісотундри і льодовика.

Поєднання ландшафтів є не причиною, а лише сприятливою умовою етногенезу.

2. Фази етногенезу

Етнос у своєму розвитку проходить ряд фаз. Повний цикл життя етносу триває близько 1500 років. Процес етногенезу спричиняє *пасіонарний поштовх* – поява певного числа об'єднаних спільною метою пасіонаріїв.

Пасіонарії (лат. *passio*, англ. *drive*) – індивіди енергонадлишкового типу, яким від народження властива здатність сприймати значно більше енергії, ніж це необхідно для їх особистого відтворення. Вони характеризуються підвищеним потягом до дії. Надлишок енергії вони спрямовують на зміну навколишнього світу.

Згідно гіпотези Л. Гумільова, пасіонарні поштовхи хронологічно співпадають з мінімумами сонячної активності або з періодами її спаду. При зменшенні сонячної активності захисні властивості іоносфери зменшуються, і космічне випромінювання досягає земної поверхні, викликаючи мікромутації в організмах, що призводять до змін на психічному рівні. Ці мутації відбуваються лише в невеликій кількості осіб людської популяції і відображаються на стереотипі їх поведінки. Це призводить до народження значної кількості пасіонарних осіб. На території з достатньо різноманітними ландшафтами це може стати пусковим механізмом появи нового етносу.

Зміна фаз етногенезу відбувається поступово і непомітно. На процес етногенезу можуть вплинути сусідні етноси, перервавши його, особливо при фазових переходах.

I. *Фаза підйому* починається з пасіонарного поштовху і появи нового етносу. Вона триває 200 – 300 р. В якийсь період на історичній арені з'являється група людей, або *консорція*, що швидко розвивається і формує власне етнічне «обличчя» і самосвідомість. Нарешті, вона приймає відповідну соціальну форму і виходить на широку історичну арену, часто починаючи територіальну експансію. Цей період пов'язаний з інтенсивним зростанням пасіонарної напруги етносу та всіх видів його активності, його енергетичною експансією. Заради

створення своєї держави як основної мети пасіонарії йдуть на значні жертви. Пануючий імператив в етнічній спільноті – *«Треба виправити світ, бо він недосконалий»!* Пасіонарний поштовх не завжди призводить до появи нового етносу, оскільки можливий раптовий обрив процесу сторонньою силою.

II. *Найвища (акматична) фаза* – найбільше піднесення пасіонарної напруги. Перехід до неї визначається імперативом *«Ми хочемо бути великими»!* Сама фаза проходить під імперативом *«Будь самим собою»!* і триває близько 300 р. Етнос надзвичайно активний, зростає індивідуалізм. Це пора завоювань, міграцій.

III. *Фаза надлому (кризова)*, перехід до якої здійснюється під імперативом *«Ми втомились від великих»!* Фаза триває близько 200 р. під імперативом *«Ми знаємо, все буде інакше»!* Всередині етносу відбуваються гострі конфлікти, громадянські війни, розкол етнополітичних утворень. У цих конфліктах пасіонарії взаємно винищуються, а рівень пасіонарної напруги різко спадає. Зростає чисельність *субпасіонаріїв* – осіб з від'ємною пасіонарністю, вони не змінюють світ і не зберігають його, а живуть за його рахунок.

IV. *Фаза інерції (бездіяльності, нерухомості)* проходить під імперативом *«Будь таким, як я»!* і триває 300 – 400 р. Поступово зменшується пасіонарна напруга етносу. Припиняється розширення ареалу проживання етносу. Відбувається посилення державних і соціальних інститутів, нагромадження матеріальних і культурних цінностей. В суспільстві домінують гармонійні особи, законослухняні і працелюбні посередності, орієнтація на загальноприйнятий стандарт. Фаза інерції виглядає як початок творчої діяльності, але при цьому рівень пасіонарної напруги постійно спадає – під маскою процвітання йде процес *«загнивання»* етносу.

V. *Фаза обскурації (старості, відживання)* настає, коли етносу понад 1100 р. Рівень пасіонарної напруги спадає нижче 0 і значно зростає кількість субпасіонаріїв. Пануючий імператив – *«Будь таким, як ми»!* Етнос продовжує існувати за рахунок раніше набутих матеріальних і культурних цінностей, але неспроможний до конструктивної діяльності. Суспільні інститути починають розкладатись: узаконюється корупція, зростає злочинність, до влади приходять авантюристи. Працелюбних і чесних людей переслідують. Настає помітне скорочення чисельності етносу, який в цю добу може бути легко завойований сусідами. Під імперативом *«День, але мій»!* настає перехід до меморіальної фази.

VI. *Меморіальна фаза (загибелі, статична, реліктова, гомеостаз)* засвідчує завершення процесу етногенезу. Вона проходить під імперативом *«Пам'ятаєш, як було прекрасно»!* Члени етносу майже без жодних змін повторюють з покоління в покоління збережені традиції. Такий етнос чи його залишки поступово розпадаються, а його члени перетворюються на гостинних, безневинних, доброзичливих, працьовитих і консервативних людей, які не хочуть нічого змінювати.

Перехід до заключного етапу меморіальної фази має вигляд поступового забування традицій минулого – *реліктовий стан*. Його імператив – «*Будь задоволений собою!*»!

Новий цикл розвитку реліктового етносу може бути викликаний лише новим пасіонарним поштовхом, при якому виникає нова пасіонарна етнічна популяція. Нові етноси виникають не шляхом дроблення старих, а шляхом синтезу вже існуючих, тобто етнічних субстратів.

Етнічні групи виникають в чітко окреслених географічних регіонах в короткий час, а регіони щоразу змінюються. Зони пасіонарних поштовхів – це *суцільні смуги* шириною близько 300 км, розміщені в меридіональному чи широтному напрямі або під кутом до них. Поряд із такою смугою – спокій. Самозаспокоєні етноси стають жертвами своїх неспокійних сусідів.

3. Взаємодія етносу з природним ландшафтом

Л.М. Гумільов за характером взаємовідносин з ландшафтом поділяє етноси на дві групи:

1. Етноси, які входять до складу біоценозу, «вписуються» в ландшафт і обмежені ним у своєму розмноженні та розвитку (*зоол. – персистенти*). Такі етноси пристосовуються до ландшафту, будують своє життя в гармонії з природою. Етноси цієї групи консервативні по відношенню до природи.

2. Етноси, що інтенсивно розмножуються, розселяються за межі свого біохора та змінюють свій первинний біоценоз (*сукцесія*).

Епохи, коли землеробські народи створюють штучні ландшафти, відносно короткочасні. Отже, *зміна природи – не результат постійного впливу на неї народів, а наслідок короткочасних станів у розвитку самих народів, які залежать від рівня пасіонарності етносоціальної системи.*

Новий етнос на *фазі підйому* починає перетворювати ландшафт за допомогою нового способу адаптації до природних умов, внаслідок чого природа страждає мінімально.

В *акматичну фазу* антропогенний тиск на ландшафт, де проживає етнос, зменшений, оскільки його енергія направлена назовні – на завоювання інших територій та міграції. Господарство на батьківщині етносу часто приходить в занепад, і відновлюються природні ландшафти. Разом з тим «страждають» ландшафти сусідніх територій, на які направлена експансія даного етносу. Етнос прийшлий не дбає про ландшафти території.

У *фазу надлому* антропогенний тиск на ландшафт деструктивний.

В *інерційну фазу* антропогенний тиск на ландшафт власної території зростає. На зміну епохи завоювань і громадянських війн приходить епоха спокійного життя, трудової діяльності, перетворення природи, накопичення матеріальних і духовних цінностей.

У фазу обскурації відсутня турбота про ландшафт, поширюється споживацьке ставлення до природи.

У меморіальну фазу (гомеостаз) відбувається взаємодія залишків етносу зі збідненим ландшафтом, що утворився на обломках загиблого культурного ландшафту. В цю епоху відношення етноса-персистента до природи стає одночасно споживацьким і охоронним. Етнос-релікт перестає вступати у протиріччя з природним середовищем.

Висновки. Етногенез – це природний процес, який відбувається за законами розвитку біосфери. Етнос є біофізичною реальністю, що проходить цикл розвитку в декілька фаз.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте сутність енергетичної концепції етногенезу Л. Гумільова.
2. В чому полягає природа пасіонарності?
3. Яка роль ландшафтів у процесах етногенезу?
4. Охарактеризуйте фази етногенезу.
5. Охарактеризуйте вплив етносу на природний ландшафт на окремих фазах етногенезу.

Література:

1. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 2002.
2. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.

ЛЕКЦІЯ 8. КУЛЬТУРНО-ГОСПОДАРСЬКА АДАПТАЦІЯ ЕТНОСІВ ДО ПРИРОДНИХ УМОВ

План:

1. Поняття про господарсько-культурні типи.
2. Привласнюючі господарсько-культурні типи (ГКТ).
3. Виробляючі ГКТ, засновані на ручному мотично-паличному землеробстві.
4. Виробляючі ГКТ, засновані на орному комплексному землеробсько-скотарському господарстві.
5. Виробляючі ГКТ, засновані на рухливих формах скотарства.
6. Вплив господарської діяльності на характер населення.

1. Поняття про господарсько-культурні типи

При одному і тому ж рівні соціально-економічного розвитку і в схожих природно-географічних умовах у етносів виникають і складаються схожі явища

в господарстві і матеріальній культурі. При цьому виявляються значні культурно-побутові схожості навіть у етносів, які проживають у різних регіонах світу. Саме в часи розширення ойкумени (палеоліт, мезоліт, неоліт) постійно наростала кількість локальних господарсько-культурних відмінностей.

Радянські вчені розробили поняття «*господарсько-культурні типи*» (ГКТ) – історично сформовані комплекси господарства і культури етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і перебувають на близьких рівнях соціально-економічного розвитку.

ГКТ засвідчують відносини людей з природою та самі процеси господарської діяльності, а відмінності між ними визначаються характером господарства більшості населення, особливостями його матеріальної культури і соціального ладу. ГКТ через механізми культури і господарську діяльність пов'язують етноси з природними системами. Господарсько-культурна класифікація етносів зосереджує увагу на природно-географічних умовах господарської діяльності людини.

ГКТ – категорія історична, змінюється в історичному часі. Класифікація етносів за ГКТ застосовується для вивчення традиційних (доіндустріальних) суспільств. У найбільш розвинутих країнах світу впродовж ХХ ст. процеси індустріалізації і урбанізації зумовили втягування міського і сільського населення в промислову діяльність. ГКТ, що спирались на землеробсько-скотарську економіку, почали втрачати своє значення, деформуватись і руйнуватись. Промислові революції повсюдно руйнують традиційні ГКТ.

ГКТ пройшли певні ступені свого історичного розвитку, сформувались на основі свого розвитку в такі групи:

- а) привласнюючі ГКТ;
- б) виробляючі ГКТ, засновані на ручному мотично-паличному землеробстві;
- в) виробляючі ГКТ, засновані на орному комплексному землеробсько-скотарському господарстві;
- г) виробляючі ГКТ, засновані на рухливих формах скотарства.

Найповніше і найвиразніше ГКТ фіксувались і проявлялись наприкінці XV – на початку XVI ст., коли вони існували майже в чистому вигляді. У зв'язку з європейською колонізацією та розвитком капіталізму відбулися значні зміни в традиційних ГКТ та ареалах їх поширення.

2. Привласнюючі господарсько-культурні типи

Привласнюючі ГКТ спираються на збиральництво, полювання і рибальство. З часів пізнього палеоліту до цього часу зберігаються і функціонують майже в незайманому вигляді такі ГКТ:

- ГКТ збирачів і мисливців жаркого поясу склався в пізньому палеоліті,

розвинувся в мезоліті. Нині зберігається: пігмеї і бушмени Африки, аборигени Австралії, ряд індіанських племен Амазонії та інших племен Південної Америки, веди о. Шрі-Ланка, кубі о. Суматра, аети Філіппін, семанги Малайського півострова та ін.

- *ГКТ збирачів і риболовів річок та приморських районів жаркого поясу* склався в часи пізнього палеоліту і мезоліту. Був поширений: індіанці юпи узбережжя Венесуели, племена Андаманських островів, кубуї і пунани в Індонезії та ін.

- *ГКТ мисливців і збирачів степів і напівпустель* склався в часи пізнього палеоліту і мезоліту. Був поширений в індіанських племен прерій (кедди, команчі, койови, чейни, дакоти, крі) і Патагонії (техуельчі, пульчі, араукани, ленгуаї, матаки, самуки та ін.).

- *ГКТ рухливих мисливців, риболовів, і збирачів тайги і тундри* почав складатися в епоху пізнього палеоліту і на початку мезоліту, коли люди освоїли простори Північної Азії і Північної Америки. Був поширений в Сибіру (евенки, кети, юкагири, нганасани, догани та ін.), в Канаді і США (індіанські племена – крі, монтаньє-наскапи, алгонкіни, чипевайї, атапаски та ін.).

- *ГКТ осілих риболовів, мисливців і збирачів морського узбережжя і басейну великих річок помірного поясу* склався в епоху мезоліту. В XIX – на початку XX ст. був поширений в індіанських етносів (хайди, чинуки, тлінкіти, селіші, квакіютлі, нутки, цимшіани), в Сибіру (ханті, мансі, ульчі, нанайці, нівхи, ітельмени, коряки), в Японії – айни.

- *ГКТ арктичних мисливців на морського звіра і риболовів* склався в епоху пізнього мезоліту – на початку неоліту, коли люди освоїли простори Арктики. У XIX – на початку XX ст. він функціонував у ескімосів, алеутів, берегових чукчів, берегових коряків та ін.

3. Виробляючі ГКТ, засновані на ручному мотично-паличному землеробстві

Протягом 8 – 6 тис. р. до н.е. склались основні риси мотично-паличного землеробства. А в 6 – 3 тис. до н.е. воно набуває свого розвитку. Пройшовши тривалий період свого розвитку, мотично-паличне землеробство і нині функціонує в багатьох районах Землі. Природно-географічні умови, етнічні та історичні традиції спричинили складання таких ГКТ мотично-паличного землеробства:

- *ГКТ підсічного мотично-паличного землеробства тропічних районів* склався в часи неоліту. Зберігся в індіанських племен Мексики, Венесуели, басейну р. Амазонки, Оріноко, Парани, етносів Тропічної Африки, Океанії, багатьох етносів Індонезії, Індії та ін.

- *ГКТ підсічного мотично-паличного землеробства помірного поясу Північної Америки* склався в епоху неоліту. Був поширений в індіанських племен

ірокезів і алгонкінів під час колонізації Північної Америки європейцями.

- *ГКТ мотично-паличного землеробства сухих степів і передгір'їв Старого і Нового світу* склався в епоху неоліту. На час приходу європейців він панував в індіанців пуббло, папангів і пімів (південь США і північ Мексики), кечуа Анд, тибетців долини Цанг-по.

- *Океанійський ГКТ підсічно-вогневого землеробства* сформувався в епоху бронзи і раннього залізного віку, спирався на вирощування коренеплодів і тропічне садівництво. Нині поширений в меланезійців, полінезійців і мікронезійців Океанії.

- *ГКТ мотичного землеробства з перелоговою системою обробітку тунтів* склався в епоху неоліту і бронзового віку. Землеробство поєднувалося з тваринництвом, полюванням і збиральництвом. Було і є поширене поряд з іншими ГКТ в Північній Африці, Північно-Східній і Східній Азії та Європі у вигляді городництва.

4. Виробляючі ГКТ, засновані на орному комплексному землеробсько-скотарському господарстві

Комплексне землеробсько-скотарське господарство як синтез землеробства і скотарства склалось у Південно-Західній Азії (Месопотамії) і Північній Африці (Єгипті) вже у IV – III, на території України в III – II тис. до н.е. У наступні тисячоліття звідси воно поширилося до Європи, Південної, Південно-Східної і Східної Азії, а протягом XVI – XIX ст. – в Америку, Австралію і Океанію.

Найхарактернішою рисою орного комплексного землеробсько-скотарського господарства є використання тяглової сили свійських тварин. Розвиток орного землеробства призвів до різкого зростання продуктивності праці, завдяки чому сформувалися найдавніші цивілізації Азії, Африки і Європи. Орне землеробство в доіндустріальну епоху своєрідно поєднувалося з полюванням, збиральництвом, рибальством, мотичним землеробством, промислами, ремеслами, торгівлею. В районах орного землеробства склалося кілька самостійних ГКТ:

- *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства лісостепів і степів* склався в епоху бронзи. Нині воно поширене в Європі, Південному Сибіру, на Далекому Сході, в Північній Америці.

- *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства посушливих районів* склався в епоху бронзи. Пов'язане з вирощуванням ячменю, жита, пшениці, проса, чумизи та ін. зернових і просяних культур. Поширене в районах Передньої Азії, Середньої Азії, Північного Китаю та Кореї.

- *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства посушливих районів зі штучним зрошенням* склався в епоху бронзи в Західній Азії. В новий і новітній час поширене в арабів, персів та інших народів Передньої Азії, арабів і

берберів Північної Африки.

- *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства вологих субтропіків* склався в епоху бронзи і раннього заліза. Спиралось на підсічно-вогневу і перелогову системи обробітку ґрунту і вирощування рису. Набуло поширення у Східній, Південно-Східній і Південній Азії, тропічних районах Східної Африки.

- *ГКТ орного гірського землеробсько-скотарського господарства* склався в епоху раннього заліза. Характеризувалося значним розвитком відгінних форм скотарства. Поширене в горах Тибету, Гімалаїв, Кавказу, Центральної Азії, Балкан, Карпат, Альп, Атласу.

5. Виробляючі ГКТ, засновані на рухливих формах скотарства

На основі рухливого скотарства протягом II тис. до н.е. – поч. II тис. н.е. сформувалося кілька самостійних ГКТ у степовій і аридній зонах Європи, Азії і Африки.

- *ГКТ кочових і напівкочових скотарів степів, напівпустель і пустель помірного поясу Європи і Азії.* Сформувався в епоху бронзи від Монголії до східних відрогів Альп. У центральноевропейській частині цього простору таке скотарство перестало існувати в XVI – XVII ст., в межах України – у XVIII ст. Нині воно поширене в калмиків, казахів, узбеків, киргизів, західносибірських татар, бурятів, монголів та ін.

- *ГКТ кочових і напівкочових скотарів передгір'я і гір Південно-Західної Азії* склався у II тис. до н.е. Нині поширений у пуштунів та інших етносів Афганістану, частини таджиків, белуджів, лурів і бахтіярів Ірану, частини курдів, частини іракських арабів – бедуїнів та ін.

- *ГКТ кочових і напівкочових скотарів високогірних плато Східної Азії і Східного Паміру* склався в епоху бронзи – раннього заліза. Нині поширений в частини тибетців та у численних малих припамірських і алтайських етносів.

- *ГКТ перехідного і відгінного скотарства Піренеїв, Альп, Балкан, Карпат, Кавказу* склався у II – I тис. до н.е. Перехідне скотарство зберігалося на Балканах упродовж XVI – XIX ст., в албанців, частини румунів (волохів) – навіть на поч. XX ст., на Кавказі – у трухменів до кін. 20-х рр. XX ст. Нині в перелічених гірських районах провідним є відгінне скотарство, що поєднується з орним землеробством.

- *ГКТ оленярства* склався в перші століття н.е. під впливом кочового скотарства в районах Південного Сибіру. В тундрі оленярство стало основним заняттям, а в XX ст. було поширене в чукчів, коряків, ненців, північних якутів та інших етносів.

- *ГКТ кочових і напівкочових скотарів пустель, напівпустель і саван Африки* склався у II – I тис. до н.е. У XX ст. скотарство поширилося в арабів, берберів, сомалійців та інших етносів Північної Африки, Судану, Східної Африки,

Гвінейського узбережжя.

- ГКТ напівкочового скотарства посушливих степів і напівпустель Південної Африки склався у I тис. н.е. Нині поширений в герерів, готтентотів, косів, зулусів.

6. Вплив господарської діяльності на менталітет етносу

Етнографи, антропологи, соціологи, психологи у своїх дослідженнях виявили деякі закономірності впливу господарської діяльності, особливостей побуту на характер окремої людини чи етнічної спільноти.

Кочівники-скотарі є м'ясоїдами. Їм притаманні такі риси характеру і поведінки: запальність, нетерплячість, груба пристрасність. Різкі та поривчасті рухи поєднуються з лінощами та апатією. Мають відразу до наполегливої фізичної праці. Не дорожать комфортом. Обмежують власні потреби. Присутній фаталізм. Виражене прагнення до здобичі разом із ослабленим почуттям власності. Полонених в ході битв намагалися не брати, оскільки це був зайвий тягар.

Землероби більше вживають рослинну їжу. Риси характеру і поведінки: терпіння, розважливість, граціозність. Звичка до наполегливої праці. Схильні до осілого життя, звідси – виражене почуття патріотизму, яке дає політичні переваги. Прагнення до накопичення багатств, яке може переростати у жадібність. Більш чітко виражене розшарування суспільства. «Матеріальне благополуччя» землеробських племен викликає заздрість та агресію інших народів. Присутня рабська психологія, безпринципний кар'єризм, зради. Як приклад із Біблії - *Кайн-землероб убив Авеля-скотаря*.

Контрольні запитання:

1. Що являють собою господарсько-культурні типи? Як вони сформувалися?
2. Охарактеризуйте господарсько-культурні типи та їх сучасну географію.
3. Покажіть на прикладах вплив природних умов на розвиток культури та формування менталітету етносу.

Література:

1. Геттнер А. Как культура распространялась по земному шару. – Л., 1925.
2. Голубчиков Ю.Н. География человека. – М., 2003.
3. Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.
4. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.

ЛЕКЦІЯ 9.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СВІТУ

План:

1. Етнолінгвістична класифікація.
2. Індоевропейська сім'я етносів і мов.
3. Семіто-хамітська (афразійська чи афро-азіатська) сім'я етносів і мов.
4. Інші сім'ї етносів і мов.

1. Етнолінгвістична класифікація

З винайденням письма починають формуватися літературні мови. Найдавнішими з них є вавилонська і єгипетська, якими вже у IV – III тис. до н.е. записувались культові і літературні тексти. На основі народних мов сформувалися новофінікійська, критська, давньогрецька, етрусська, латинська літературні мови. Але у стародавні часи та в епоху середньовіччя літературні мови, через свою обмежену поширеність, не могли відіграти важливої етноінтегруючої ролі. Лише з XVII ст. їх вплив помітно посилювався, а з XIX ст. вони відіграють помітну роль в інтеграції етносів.

Одні з мовознавців налічують близько 3 тис. мов, а інші, вважаючи діалекти самостійними мовами, доводять їх число до 6 тис. Крім того, відомо ще кілька сотень мертвих мов, тобто мов нині вже не існуючих етносів.

Історично мовна і етнічна належність збігаються. Це робить мову необхідною основою ідентифікації всіх етнічних спільнот. Тому в основу *етнолінгвістичної класифікації* поставлено два критерії – мову і етнічну належність. Виникнення і розвиток мови завжди йшов паралельно з антропогенезом і етногенезом, лежить в основі людської культури і є виключно людським способом передачі інформації. Мова проходить ті ж складні процеси історичного розвитку, що й етнічні спільноти.

Однак часто мовні і етнічні спільноти не збігаються. Відомо чимало випадків, коли етнос розмовляє двома мовами, або ж коли однією мовою розмовляє кілька етносів. Такі явища засвідчують процеси поглинання й асиміляції поневолених етносів панівними, або ж розкривають особливості їх етногенезу та соціально-політичного розвитку. Саме у результаті взаємодії названих чинників склалася двомовність валлонів (французька і фламандська), ірландців (кельтська і англійська), бретонців (бретонська і французька), галісійців (галісійська й іспанська), білорусів (білоруська і російська) та інших. Часто двомовність поширена вздовж етнічних кордонів та у місцях осідання емігрантів.

Особливості історичного, соціально-політичного розвитку етнічних спільнот та дезінтеграція імперських етнополітичних утворень часто стають причинами того, що одна мова стає рідною для кількох етносів. Так, німецька мова рідна для німців, австрійців і германошвейцарців, іспанська – для іспанців, мексиканців, чі-

лійців, аргентинців та інших, англійська – для англійців, ірландців (кельтів), англоканадців, англоновозеландців, англоафриканерів, американців.

Політична дезінтеграція колоніальних імперій призвела до того, що у результаті неповного засвоєння автохтонами мов панівних етносів утворилися *креольські мови*. У них дуже помітний вплив мов місцевого населення. Але такі мови не можна вважати змішаними чи гібридними, бо за граматичною будовою вони належать до індоєвропейських. Так, на основі португальської мови сформувались кабовердійська і сантомійська мови, на основі французької – гаїтянська, мартинікська, гваделупська, тринідадська, гвіанська, на основі англійської — гайянська, ямайська, барбадоська, багамська, суринамська та ін. Хоч кожна з креольських мов пов'язана з якоюсь із індоєвропейських, стверджувати етнічну близькість їх носіїв з європейськими етносами не можна.

За рівнем спорідненості *генеалогічна класифікація* групує мови у сім'ї, у сім'ях виділяє гілки, у гілках – групи, у групах – підгрупи. При цьому мовознавці виявили кілька мов, які не виявляють генетичних зв'язків з іншими. Такі мови виділено в окрему групу ізольованих (самостійних) мов.

Формування мовних сімей нерозривно пов'язане з розселенням людських спільнот у часи пізнього палеоліту і мезоліту. Розширення ойкумени спричинило дроблення людських спільнот та їх мов, а господарське і культурно-побутове освоєння ними нових територій прискорило їх розвиток у самостійні етноси. Водночас господарсько-культурні, міжетнічні та політичні контакти сусідніх етносів завжди стимулюють мовні запозичення. Найбільш близькі мови у тих сусідніх етносів, котрі пов'язані спільністю походження чи тривалого співжиття у межах одного регіону. У поодиноких випадках мови близькі і в тих етносів, які живуть далеко один від одного (наприклад, угорців і мансі, якутів і азербайджанців, монголів і калмиків, яванців і малагасійців). Це пояснюється тим, що названі етноси мають спільне генетичне коріння і в давнину жили на суміжних територіях.

З ХХ ст. все більше наростає значення *офіційних, тобто державних мов*. Особливо важливу роль вони відіграють у молодих африканських, азійських і океанійських країнах, у яких племінна мозаїка та недостатня соціальна розвиненість посилюють їх політичну дезінтеграцію. У таких країнах офіційними стали мови метрополій, якими володіє далеко не все населення. Так, у 21 африканській країні державною мовою є французька, у 19 - англійська, у 5 країнах - португальська. Ці мови функціонують поряд з місцевими мовами.

2. Індоєвропейська сім'я етносів і мов

Етноси, які розмовляють мовами названої сім'ї, у минулому проживали лише в Європі та Південній і Західній Азії, переважно на півострові Індостан. З часів великих географічних відкриттів індоєвропейці колонізували Сибір і Далекий Схід, Америку, Австралію, Південну Африку, острови Океанії. Нині індоєвропейськими мовами розмовляє понад 50 % населення Землі. Нині індоєвропейські ет-

носи не усвідомлюють своєї етнічної спорідненості, а їх мови далекі між собою. У складі мовної сім'ї виділяють мовні групи:

Індоарійська група. Найдавніші літературні пам'ятки давньоіндійською мовою (санскрит) датуються I тис. до н.е. Сучасними новоіндійськими мовами розмовляють такі етноси: хіндустанці, бенгальці, біхарці, пенджабці, маратхі, раджаханці, непальці, кашмірці, мальдівці, цигани та ін.

Іранська група. Найдавніші літературні пам'ятки, що датуються I тис. до н.е., були написані давньоперською і авестійською мовами. Новоіранськими мовами нині розмовляють такі етноси: пуштуни (афганці), перси (іранці), курди, белуджі, таджики, осетини та малочисельні памірські етноси.

Вірменська група представлена єдиною вірменською мовою.

Грецька група. Представлена єдиною грецькою мовою в її історичному розвитку: давньогрецькою, середньогрецькою і новогрецькою.

Романська (італійська) група. До неї належить мертва латинська мова, що була відома з I тис. до н.е. Після розпаду Римської імперії з діалектів латинської мови сформувалися романські мови, якими нині в Європі розмовляють італійці, французи, португальці, іспанці, сардинці, реторомани, галісійці, каталонці, провансальці, румуни, молдовани, валлони, італошвейцарці, мартиніканці, санмаринці, андоррці, монегаски.

В Африці – креоли, реюньйонці, маврикійці, кабовердійці, сейшельці.

В Америці – бразильці, мексиканці, аргентинці, колумбійці, венесуельці, перуанці, чилійці, еквадорці, болівійці, уругвайці, кубинці, домініканці, гаїтянці, сальвадорці, пуерториканці, гондурасці, гватемальці, нікарагуанці, костариканці, канарці, гваделупці, мартиніканці, антильці, гвіанці, франкоканадці.

Кельтська група представлена мертвими ілліро-фракійськими та живими кельтськими мовами. Живі кельтські мови – ірландська, галльська, британська, уельська.

Германська група включає мови шведів, датчан, норвежців, фарерців, ісландців, німців, австрійців, германошвейцарців, англійців, голландців, фламандців, шотландців, європейських євреїв (ідіш), ельзасців, ольстерців, люксембуржців.

В Африці – африканери (бури), метиси (кольорові), креоли Сьєрра-Леоне, ліберійці.

В Австралії і Океанії – англоавстралійці, англоновозеландці.

В Америці – американці США, англоканадці, ямайці, тринідадці, гайянци-креоли, барбадосці, антильці, багамці, сент-луїсці, суринамці-креоли, гренадці, сентвінсентці, белізці, віргінці, антигуанці, домініканці, бермудці.

Албанська група представлена єдиною албанською мовою.

До **слов'янської групи** належить старослов'янська літературна мертва мова. Сучасні представники: українці, білоруси, росіяни, поляки, чехи, словаки, лужицани, болгары, серби, хорвати, боснійці, словенці, македонці.

До **балтійської групи** належать мертва пруська мова та литовська і лат-

війська живі мови.

3. Семіто-хамітська (афразійська, афро-азіатська) сім'я етносів і мов

Семіто-хамітська мовна сім'я складається з 5 груп. Окремі з мовних груп розійшлись дуже давно, тому спорідненість між ними виявляється значно слабше, ніж між індоєвропейськими мовами.

Єгипетська група. Її розквіт і поширення припадає на часи Стародавнього Єгипту. Новоєгипетська мова зникла з ужитку в XVII ст. До нас дійшла лише пізня її форма – коптська мова, якою ведуть богослужіння єгиптяни-християни. Нинішні копти – етноконфесійна група арабізованих нащадків давньоєгипетського населення, які розмовляють уже на одному з діалектів арабської мови.

Семітська група. *Східна (арамейська) підгрупа семітських мов* представлена такими мертвими мовами: акадською, якою розмовляло населення Стародавньої Ассирії та Вавилону (клинописні написи III – II тис. до н.е.); фінікійською, давньоєврейською, арамейською. У ході арабських завоювань вони були витіснені, а арамейські етноси арабізовані. Нині мовами східної підгрупи семітських мов розмовляють лише євреї Ізраїлю та ассирійці. Перші, розбудувавши національну державу Ізраїль, створили на основі староеврейської мови новоеврейську мову іврит, що стала державною.

Західна підгрупа семітських мов представлена значною кількістю мов. Найпоширенішою з них є арабська мова, якою нині розмовляють іракські, єменські, саудівські, сирійські, палестинські, ліванські, йорданські, оманські, кувейтські, бахрейнські, катарські, єгипетські, алжирські, марокканські, суданські, туніські, лівійські араби, араби Об'єднаних Арабських Еміратів, маври (араби Західної Сахари). Крім того, мовами західної підгрупи семітських мов розмовляють амхара (ефіопи), євреї Магрибу, мальтійці та ін.

Берберська група – корінні етноси Північної Африки в Атласних горах та в оазисах, зокрема бербери, туареги.

Кушитська група – корінні етноси середньої течії р. Ніл та півострова Сомалі: ороми, сомалійці та ін.

Чадська група – хауса та інші етноси Східного і Західного Судану. Мова хауса виконує роль мови міжетнічного спілкування, і нею нині розмовляє понад 30 млн. осіб.

4. Інші сім'ї етносів і мов

Картвельська сім'я включає лише *грузинську мову*. Вона має 17 діалектів, кожним з яких розмовляє окремий субетнос: аджарці, гурійці, імерити, кахетинці, месхи, інгилійці (в Азербайджані), ферейдинці (в Ірані), імерхевці (в Туреччині) та ін.

Північнокавказька сім'я – абхази, абазини, адигейці, кабардинці, черкеси, чеченці, інгуші, аварці, лезгини та ін.

Дравідська сім'я своїм корінням сягає у часи доіндоєвропейської Індії. Най-

чисельніші етноси сучасності – таміли, каннари, телугу та ін.

Уральська сім'я включає 2 мовні групи:

Фінно-угорська група – мови фіннів, карелів, естонців, саамів, мордовців, марійців, комі, удмуртів, угорців, ханти, мансі.

Самодійська група – ненці, нганасани, селькупи та інші малочисельні етноси Крайньої Півночі Російської Федерації.

Алтайська сім'я об'єднує 3 групи мов:

Тюркська група - чуваші, татари, башкири (етноси Поволжя); казахи, киргизи, туркмени, узбеки (етноси Середньої Азії); азербайджанці, турки, карачаївці, балкарці, караїми, гагаузи (переважно етноси Кавказу); хакаси, тувинці, уйгури, алтайці, якути (етноси Сибіру).

Монгольська група – монголи, буряти, калмики.

Тунгусо-маньчжурська група – маньчжури, евенки, евени, нанайці, удегейці, орочі.

Чукотсько-камчатська сім'я локалізується на крайньому північному сході Сибіру – чукчі, коряки, ітельмени.

Ескімосько-алеутська сім'я включає ескімоську і близьку їй алеутську мови. Їх носії розселені на величезних просторах Крайньої Півночі Америки (включаючи Гренландію), Алеутських островів та Далекого Сходу.

Сіно-тібетська сім'я включає 3 мовні групи. Їх мовами розмовляють народи Східної, частково Центральної і Південно-Східної Азії.

Китайська група є найбільшою. Включає китайську і дунганську мови, а також 7 діалектів. Між ними такі значні відмінності, що, розмовляючи різними діалектами, китайці будуть погано розуміти один одного.

Центральна група - м'янми, тибетці та інші етноси.

Південно-східна група (західногімалайська) група – мови нечисленних етносів Гімалаїв.

Австроазійська сім'я поширена у Південно-Східній і Південній Азії - в'єти, кхмери та ін.

Паратайська сім'я – етноси Індокитаю, півдня Китаю: сіамці, лао, чжуани та ін.

Австронезійська (малайсько-полінезійська) сім'я – етноси, розселені на величезних просторах Південно-Східної Азії, Океанії та Мадагаскару: індонезійці, філіппінці, малайці, малагасійці, фіджійці, маорі, самоанці, тонганці, таїтяни, туамотуї, тувалійці, гавайці, кірибати, маршальці та ін.

Андаманська сім'я – малочисельні етноси Андаманських островів.

Папуаська сім'я охоплює від 700 до 1000 мов, які не виявляють значної спорідненості. Виділення їх в окрему сім'ю чисто умовне. Мовознавці схильні членувати папуаські мови на 11 самостійних мовних сімей та виділяти ще 8 самостійних мов. На територіях поширення папуаських мов проживає кілька сотень малочисельних етносів. Назва "папуаси" не несе ні етнічного, ні мовного наванта-

ження, походить з яванської (індонезійської) мови, в якій слово *папуа* – «кучерявий».

Австралійська сім'я включає мови корінних етносів Австралії, які не виявляють між собою значної генетичної близькості. Одні лінгвісти налічують 500, інші – 200 австралійських мов, що групуються у 26 мовних сімей чи груп.

Нігеро-кордофанська (конго-кордофанська) сім'я поширена у більшості африканських етносів південніше Сахари. Налічує понад 200 етносів: руанди, малавійці, зулуси, суахілі, йоруба, фульбе, малінке та ін.

Ніло-сахарська сім'я – дінки, нубійці, тубу, масаї, пігмеї та ін.

Койсанська сім'я об'єднує бушменські і готтентотські мови, якими розмовляють малочисельні етноси Південної Африки – бушмени, готтентоти.

Мови індіанців Америки. Американський дослідник Дж. Грінберг об'єднує їх у 9 груп і одну ізольовану мову тараска в Мексиці. Оскільки не всі індіанські мови достатньо вивчені, то найчастіше групують не стільки мови, скільки етноси за ступенем їх етнографічно-лінгвістичної та географічної близькості.

Індіанці Північної і Центральної Америки – навахи, атапаски, апачі, тлінкіти, алгонкіни, сіу, чірокі, ірокези, дакоти, оседжі, майя, ацтеки та ін.

Індіанці Південної Америки – кариби, араваки, кечуа, аймара, араукани, гуарани та ін.

Самостійні (ізолювані) мови. Серед величезної кількості мов виділяється кілька таких, які не виявляють генетичних зв'язків з іншими. Нині в Європі до таких мов відносять баскську; в Азії – японську, корейську, айнську (о. Хоккайдо), бурушську (в Кашмірі), юкагірську, нівхську, кетську (в Сибіру); в Америці – тараска (у Мексиці), зуні (у штаті Нью-Мехіко).

Контрольні запитання:

1. В чому полягає суть етнолінгвістичної класифікації?
2. Назвіть мовні групи індоєвропейської мовної сім'ї та етноси, що належать до цих груп.
3. Назвіть мовні групи семіто-хамітської мовної сім'ї та етноси, що належать до цих груп.
4. Які мови не належать до жодної мовної сім'ї?
5. Чим можна пояснити велику різноманітність мовних сімей на відносно невеликих територіях Кавказу, Південно-Східної Азії, Нової Гвінеї та деяких інших регіонів?

Література:

1. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
2. Лобжанидзе А.А., Горохов С.А., Заяц Д.В. Этногеография и география религий. – М., 2005.
3. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.